

JÁSZSÁGI ÉVKÖNYV – NEM CSAK JÁSZSÁGIAKNAK

Jászsági Évkönyv 2022. Szerk. Pethő László. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 2022, 243 o.

A közelmúltban megjelent *Jászsági Évkönyv 2022* című kötet a jubileumi harmincadik kötete a periodikának, mely a Jászsági Évkönyv Alapítvány kiadásában jelenik meg évről évre, immár – talán nem nehéz kiszámolni – 1993 óta. A szó klasszikus értelmében vett civil kezdeményezésről van szó, mely intézményi háttér nélkül részben adományok, részben pályázati támogatások révén működik és nem csupán harminc évkönyv-kötetet „termelt”, de három kötetben Jászberény történetét is kiadta. A következőket lokálpatrióta vállalkozás motorja a főszerkesztő, Dr. Pethő László szociológus, egyetemi docens. Az alapító tagok között volt Hasznos Rozália könyvtáros, B. Jánosi Gyöngyi rajztanár, Muhoray György mérnök, Wirth Lajos főiskolai oktató és a néhány éve elhunyt Fodor István Ferenc jászjákóhalmi könyvtáros, helytörténész és polgármester is. A kezdeményezők fejenként húszezer forintot adtak be és bejegyeztették az alapítványt. Jászberény önkormányzata a kezdetektől támogatta a kiadványt, reklámon keresztül pedig az OTP nyújtott támogatást. Bár az évkönyv mérete többször változott, az arculat csak minimálisan módosult. Az átlagos olvasó számára elsősorban műfaji tarkasága lehet vonzó, ahogy sokat számíthat a fekete-fehér, de általában bősséggel és jó minőségben közölt képanyag is – bár természetesen nem minden íráshoz tartoznak képek.

A kiadvány a főszerkesztői előszó szerint *annales*, azaz évkönyv szeretne lenni, és a regionalitás elvét szem előtt tartva jászsági tematikájú írásokat közölni. Az első szám rovatai (*Kitekintés, A rendszerváltás dokumentumai, História, Környezetünk, Jelen és jövő, Örökségünk*) nagyrészt ma is megvannak, közben volt művészeti és gazdasági rovat is, valamint *Krónika* a jászsági települések esztendő eseményeivel – utóbbit a következőkben ismertetett 2022-es számban már nem találjuk meg. Az első évkönyv első írása Teller Edétől származik, jászberényi előadása címe és témája (*A reaktoroknak jól kell működniük*) három évtized után sajnos aktuálisabb, mint valaha. A három évtized alatt megjelent kötetekben a régészettől, helytörténettől és néprajztól a jászsági kötődésű híres embereken át a helyi szépirodalomig és képzőművészetiig sok mindent talál a szűkebb hazáján át a világra nyitott jászsági polgár. Forrásértékű képek, fotósorozatok is időről időre megjelennek lapjain – talán elég itt Kálmán Kata ismert fotóművész 1935-ös jászjákóhalmi képeire utalni, melyet 2015-ös számban tett közzé néhai Fodor István Ferenc.

A szerzőgárda magját jászberényi értelmiségiek, a „Képző” (a volt Jászberényi Tanítóképző Főiskola) tanárai és hallgatói, muzeológusok, levéltárosok, főiskolai, egyetemi hallgatók, illetve doktoranduszok alkották, akik további szerzőket vontak be a munkába. A szerkesztők folyamatosan keresik és biztatják az ifjú szerzőket, alkotókat, lehetőséget biztosítva a megjelenésre. Időközben az évkönyv bemutatójának ritusa is kialakult – jubileumi években Jászberényben, közben a Jászság más

településein rendezve, nem ritkán 100 fő feletti résztvevővel – ezeken a beszámolókat/felolvasásokat gyakran zenei produkciók színesítik a zeneiskolai tanároktól a pávaköri fellépésig sokféle szólamban és műfajban. Az utóbbi években kialakult 300 példány fele/harmada elfogy kereskedelmi úton (jelentős az előfizetők száma és nem csupán a Jászságból). Kérdés, hogy támogatások meddig tudják ellensúlyozni a nyomdai előkészítés és a nyomtatás költségeinek növekedését – nem lehetetlen, hogy a kiadvány jövője egyre inkább az interneten van. A régebbi számok ott egyébként is elérhetők (többek közt az *Arcanum* felületén).

A jubileumi szám tartalmát szinte teljes egészében átlengi a vándorlás, az utazás, a hazatalálás, illetve a honvágy hangulata, ennek művészi, vagy éppen tudományos eszközökkel történő megjelenítése, a középkori jászok hadi utazásaitól eljutunk a 19–21. századi jászági utódok világjárásainak történeteihöz, miközben a máshonnan a Jászságba származott vagy itt született, és helyben maradt polgártársaink érdemei és teljesítménye előtt is tisztelgnek egyes szerzők. A *Művészet* rovat első írásának egyik szerzője maga a főszerkesztő, Pethő László, aki Bojtos Gábor szolnoki főlevéltárossal a Csontváry Kosztka család jászapáti vonatkozásait kutatja. A festő Anna Valéria nevű húga egy Jászapátira kinevezett járásbíróági albíróhoz ment férjhez 1895-ben, ekkortájt apjuk, Kosztka László is ide költözött és még évekig praktizált orvosként, illetve gyógyszerészként. 1904-ben Jászapátin temették el, sírját később exhumálták, jelenlegi nyugalóhelyének a szerzők nem jutottak nyomára. Buschmann Éva Andrea Ballarddal készített interjút, aki testvérével együtt a Bergendy együttes énekeseként vált ismertté. A „Mészáros ikrek” pályafutása Jászberényből indult, emlékeit és az együttes tagjaként szerzett élményeit meséli el a beszélgetés során. A Kecskés Anna grafikussal készült interjúban az angol mesekönyveket illusztráló művésznő mesél életéről a jászberényi indulástól az angliai megérkezésig. Majzik Róbert üvegművészt még távolabbra vetette a sors Jászberényből; Tokióban él és alkot magánvállalkozásban, s a Csörgő Terézia által készített interjú olvasása közben a sok színnel festett alkotásokat ábrázoló fotók láttán sajnálhatjuk igazán, hogy az évkönyv képanyaga fekete-fehérben jelenik meg. A könnyedebb hangvételű interjúk után egy nekrológot olvashatunk. Kovács Andrásné Rozika néni jászfényszaru magyartanár és drámapedagógus életútját tanítványa, Erdei Gábor idézi fel. Jávor Anna a jászárokszállási Szentháromság-templomról frissen megjelent könyv kapcsán tekinti át a korábbi irodalmat és a templom képzőművészeti értékeit.

A *História* rovat első írásának címe tanárok, tanítók és hitoktatók két világháború közötti utazásaihoz ígér adatokat, Bojtos Gábor azonban kész pedagógusi életrajzokat közöl, olyan érdekességekkel, mint például a Berente Lajos jászapáti főbíró és Weitz Jozefin, a jászapáti polgári leányiskola igazgatónője között lezajlott lokális „háború”. Kotán Dezső jászberényi születésű tengerész, a Magyar Királyi Tengerészeti Akadémia igazgatója életét Horváth József nyugdíjas hajóskapitány idézi fel. A Jászsághoz, alánokhoz és oszétékhez több szálon kötődő keletkutató, Erdélyi István munkássága előtt Jancsik Balázs írása tiszteleg. Erdélyi nem csupán

a szakmának írt, ismeretterjesztő könyvei és cikkei az érdeklődő laikusok számára is bemutatják az eurázsiai sztyeppe, illetve a Kaukázus kultúrtörténetét. E tekintetben feltétlenül maradandót alkotott, még akkor is, ha az általa használt őstörténeti modell az újabb kutatások fényében kevésbé állja meg helyét. J. Nagy László, a Szegedi Tudományegyetem történész professzora Apponyi Albertnek, a Jászság országgyűlési képviselőjének 1931-es észak-afrikai útját eleveníti fel, a *Pesti Napló*ban folytatásokban közölt beszámolója, illetve korabeli franciaországi interjúk alapján. Apponyi jól látta, hogy a gyarmatok megszervezése és kolonizációja önmagában nem teszi európaivá a meghódított muszlim népeket, akik vallásukból kifolyólag maguk is felsőbbrendűséget éreznek leigázóikkal szemben és nincs szándékuk asszimilálódni a francia (vagy éppen olasz) nemzetbe. Pethő László a partiumi származású mérnök-feltalálóról, Heller Lászlóról írt tanulmányt, melyben főleg a családi és baráti kapcsolatok dokumentumaiból próbálja kikövetkeztetni a kutató életútjának fontosabb állomásait, illetve testvére, Heller Gedeon szerepét pályája alakulásában. Tóth Péter történész professzor tanulmánya a jászok középkori katonáskodását vizsgálja, a számukra kiadott oklevelek alapján. A jászok eleinte testőrként, majd könnyűlovas íjászként szolgálták a középkori uralkodókat, mely szolgálatokért országos nemességet, illetve más kiváltságokat kaptak. Megtisztelő, hogy a szerző felfigyelt e sorok írójának szintén a *Jászsági Évkönyv* lapjain a közelmúlt publikált észrevételére, miszerint a jászok Nógrád megyei felbukkanása (Jásztelekpusztá) a testőr rutének faluja, Oroszi (ma: Nagyoroszi) közelében talán nem véletlen, mint ahogy a kolónia eltűnése is összefüggésben lehet a jászok Zagyva-völgyi felbukkanásával.

A jubileumi szám alkalmából irodalmi pályázatot hirdettek olyan, a Jászsághoz kötődő verses, illetve prózai művek megjelentetésére, melyek a szülőföld szeretetéről szólnak, illetve a jászsági emberek táji kötődését fejezik ki. A pályázatra 21 alkotó 53 műve érkezett be, ebből egy magyar szakos tanárokból álló zsűri 17 alkotást javasolt közreadni, melyek közt versek, illetve prózai alkotások egyaránt vannak. A szó művészetét a képe zárja; Bugyi László Guriga, a Jászság szenvedélyes fotósának egy tanyahely változásait bemutató sorozata.

A tematika a továbbiakban visszakanyarodik a vilájáráshoz, a *Világot látó és alakító jászságiak* című rovat sportolót, egyetemi tanárt, cégvezetőt, kutatóorvost szólaltat meg, jászsági gyökereikről és külföldi tapasztalataikról, honvágyról és kapcsolattartásról. Kárpáti Márta Szegedi Szilveszter jászberényi kertészmérnök kubai tanulmányútjáról készített riportot, Jámbor János jászfelsőszentgyörgyi villanyszerelőt ausztráliai életéről László Kinga kérdezte. Sárközy János fül-orr-gégész szakorvos az arab világ több országában praktizált, benyomásairól Pethő Lászlónak mesélt. Novák István, a jászberényi Barátok temploma rektorhelyettes plébánosa szintén utazásainak élményeit osztotta meg Víg Dáviddal.

A *Nézőpontok* rovat vegyes tematikájú írásokat tartalmaz. A Jászság és a kapcsolódó dél-hevesi térség hulladékgazdálkodása talán nem tűnik a leghálásabb témának, de az átlagolvasó számára szinte befogadhatatlan adatsorok végén a szer-

ző nagyon is hasznos tanácsokat ad, felhívva a figyelmet a túlfogyasztás elkerülésére. Nagy István jászberényi tűzoltóparancsnok a vechtai (Vechta, Németország) tűzoltósággal a testvérvárosi kapcsolat révén kialakult találkozóról, valamint a személyes kapcsolatokról elevenítette fel emlékeit – írásának német rezüméje feltétlen gesztusértékű. Itt kapott helyet a *Nem múlhat el nyomtalanul* című kötet recenziója, mely alcíme szerint a *Boldogháziak emlékkönyve*, s több mint hétszáz oldalas terjedelme alapján talán meg is felel eme célkitűzésnek. A könyvet a már több helytörténeti kiadványt jegyző BOLDOGBT, vagyis a Boldogháziak Baráti Társaságának Egyesülete adta ki, s a recensens tudomása szerint már tervezik a folytatást is. A kötetet Wirth Gábornak Jászárokszállás turisztikai helyzetéről, illetve az abban lévő lehetőségekről szóló tanulmánya zárja, azzal a konklúzióval, hogy a turisztikai desztinációk szórványosságáa a települések összefogásával és együttes infrastrukturális fejlesztésükkel ellensúlyozható.

Egy ilyen közös infrastrukturális fejlesztés a *Jászsági Évkönyv*, egyszerre kalendárium, antológia és almanach, mely kohéziót erősít, hagyományt ápol és értéket közvetít, miközben recens problémákkal, és a jövőbeni lehetőségekkel is foglalkozik. Adja Isten, hogy tehesse ezt a következő harminc évben is! Olvasásra – nem csak jászságiaknak – szeretettel ajánlom.

Töröcsik István

A NEGYVENHATOSOK EMLÉKEZETE

Pintér Tamás: „*Ó, ti fiúk, barnák, szökek...*”. *A 46-os gyalogezred első világháborús emlékezete*. Csongrád-Csanád Megyei Önkormányzat, Szeged, 2022, 127 o.

Az idősebb generációkhoz tartozó olvasóknak a negyvenhatos számról leginkább talán egy bizonyos *sárga villamos* jut az eszükbe Eisemann Mihály halhatatlan slágere nyomán. A magyar hadtörténelem rajongói azonban – kivált, ha dél-alföldi (konkrétan szegedi) kötődésűek is egyben – jó eséllyel a Tisza-parti város egykori híres házi ezredére, a báró Hazai Samu nevét viselő cs. és kir. 46. gyalogezredre asszociálnak. Nyilván főleg az ő érdeklődésükre tarthat számot ez az elegáns, karcú kötet, amely idén nyáron jelent meg nyomtatásban (és került fel egyúttal a világhálóra, ingyenesen elérhető formában).

Szerzőjét, Pintér Tamást aligha szükséges bemutatni a magyar első világháborús szerepvállalás története iránt érdeklődő olvasóközönségnek: ő a Nagy Háború Blog alapító-főszerkesztőjeként mára már széles körű ismertségre és elismertségre tett szert mind a szűkebb szakmai, mind a szélesebb olvasói közösségben. Ráadásul mostani munkája a korábbiakhoz hasonlóan messzemenően támaszkodik egy jól felépített szakmai-kutatói csapatra, melynek magját az említett blogot működtető baráti munkatársak adják, amely azonban bármikor számíthat egy, hozzájuk ezer szállal kötődő „külsősök” rendkívül jól működő informális hálózatára. Ez a külö-

nösen hatékonyak bizonyuló kutatói-alkotói modell a Nagy Háború Bloggal és annak több mint 12 ezres támogatójával manapság már igazi *brand*: a blog, illetve a mögötte álló Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány égisze alatt megjelentetett kiadványok magas szakmai színvonalat garantálnak (és mellesleg bátran kiállják az összevetést az állami vagy alapítványi intézményi háttérrel rendelkező hasonló profilú csapatok munkáival).

A mostani kötet közreműködői között a kiadványt szerzőként jegyző Pintér Tamáson kívül ezúttal is megtaláljuk a blog legendás „belső hármásának” másik két tagját: Rózsafi Jánost és Stencinger Norbertet, míg az ugyancsak beltagnak számító Babos Krisztina a tördelés, illetve a képszerkesztés feladatait vállalta magára. Ki kell emelni Juhász Balázs egészen kiváló fotóit, valamint Kukkonka Judit és dr. Tóth István szegedi helytörténeti vonatkozású kutatói hozzájárulását. Rajtuk kívül Kiss Balázs nevét kell megemlíteni, aki a negyvenhatos hagyományoknak a jelenlegi Magyar Honvédségben való tovább éléséről írt.

Bár a mostani kötet címében szereplő idézet, amely Juhász Gyula *Negyvenhatosok* című verséből való, talán nem minden olvasónak cseng azonnal ismerősen, az alcím azonban egyértelművé teszi, miről is fog szólni a munka. Műfajilag mindazonáltal lehet oka némi fejtörésre annak, aki kézbe veszi a könyvet. A hadtörténeti irodalomban tájékozottak jól tudják, hogy a szegedi 46. gyalogezreddel kapcsolatban a két világháború között két alapvetőnek számító kiadvány is megjelent, amelyek rendre szerepelnek is az első világháborús ezredtörténetek között. Közülük az egyik¹ azonban főleg az alakulat egykori tagjainak (tisztikarának és legénységének) rövid életrajzait tartalmazza, mármint azokét, akik a kötet szerkesztőségének beküldték. A másik² ugyanakkor az ezred világháborús történetét mutatja be kronologikus feldolgozásban, ám teljesen kimarad belőle a kikülönített III. zászlóalj története. Szerkezetét tekintve Pintér Tamás munkája inkább erre az utóbbira hasonlít (ráadásul tárgyalja az említett zászlóalj szereplését is), szerzője mégis elhárítja azt a gondolatot, hogy új ezredtörténetet írt volna a 46-osoknak.

Érdeemes végiggondolni, hogy ez a fontos hadtörténeti műfaj milyen kritériumokkal is rendelkezik. Vagy másfél évtizeddel ezelőtt egy, a Nagy Háború befejezésének 90. évfordulójára készült kiadványban³ ezt írtam erről: *„Mit lehet elmondani erről a dokumentumtípusról? Mindenekelőtt azt, hogy szinte egyáltalán nincsenek közös jellemzői. Az egyetlen többé-kevésbé állandó követelmény az ilyen írásművekkel szemben az, hogy valamely ezred történetével lehetőség szerint kapcsolatba hozható szövegeket tartalmazzon. Ezen túlmenően azonban sem tartalmi, sem formai vagy stílári, esetleg a nyomdai megjelentetésre vonatkozó terjedelmi vagy*

¹ *A negyvenhatosok fegyverben 1914–1918.* Összeállította: Hirn László szerkesztő. Szeged, 1933.

² Ajtay Endre: *A volt cs. és kir. 46. gyalogezred világháborús története 1914–1918.* Szeged, 1933.

³ *A Nagy Háború írásban és képen 1918–2008.* Szerk.: Andaházi Szeghy Viktor. Budapest, 2008, 16–17. Lásd ehhez még Szóts Zoltán Oszkár: *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban.* Pécs, 2020, 163.

formátumbeli szabályok nem állapíthatóak meg. Ezt azt jelenti, hogy a rendelkezésünkre álló ezredtörténetek rendkívül vegyes képet mutatnak, és sajnálatos módon ugyanez a jelző érvényes a szakmai színvonalukra is. Találunk közöttük több száz oldalas, vaskos köteteket éppúgy, mint vékony füzetkéket, léteznek zsebkönyvnyi méretű példányok és tekintélyes súlyú fóliánsok egyaránt. Előfordulnak bennük részletes hadműveleti leírások, és van, hogy a szerzők csupán laza történetfűzésekkel szórakoztatják az olvasót. Még az is megesik, hogy az illető alakulat háborús szereplése helyett be kell érniünk annak ismertetésével, hogyan próbálták az ezred túlélői a későbbiek során ápolni az egykori elesettek emlékét.

A tarka sokféleség ellenére természetesen megfogalmazható, milyen az ideális ezredtörténet. Írója szakavatott hadtörténész, aki nem csupán személyes visszaemlékezésekre, hanem lehetőség szerint eredeti levéltári forrásokra támaszkodik, és nem elégszik meg csupán az ezred dicső haditetteinek felidézésével, de esetenként szélesebb történeti összefüggésbe állítva értékeli, sőt kritizál is. Mivel a Nagy Háború eseményeinek bemutatása a fő célja, értelemszerűen ennek szenteli a legnagyobb figyelmet, ugyanakkor legalább röviden ismerteti az ezred történetének 1914 előtti legfontosabb epizódjait is. A jó ezredtörténet a hadjáratok tárgyalása során nem hagyja figyelmen kívül azokat az aleggységeket sem, amelyek az alakulat zömétől elszakítva, más alárendeltségben vagy éppen önállóan, kikülönítve kénytelenek harcolni. Nem feledkezik meg az ezred népfelkelő-, illetve menetformációiról. Minél több precíz statisztikai adatot közöl, ismerteti a tisztikar névsorát és a beosztásokat, mégpedig az ezred életében bekövetkezett minden fontosabb változás alkalmával. Tartalmazza a kitüntettek listáját, a legmagasabb rangú elismerések esetében a haditény leírásával. Közli a legfontosabb előljárók, ezred-, zászlóaljparancsnokok, ezredtulajdonosok életrajzát, természetesen fényképpel. Szomorú kötelességgént pedig felsorolja az ezred állományából elesetteket, ugyancsak – ha lehetséges – az illetők fényképeivel együtt. Végül nem hiányzik belőle az alakulat emlékezetének és hagyományainak ápolására vonatkozó fejezet sem.”

Nos, Pintér Tamás könyve megítélésem szerint nem csupán azért minősül ezredtörténetnek, mert a műfajnak – a fentiek szerint – annyira tágasak a határai. Sőt, inkább az ideális ezredtörténetek jellemzőivel érdemes összevetni. Ami a szerzőjét illeti, hivatása szerint levéltáros, ám hadtörténészi szakavatottságát senki sem kérdőjelezheti meg. A személyes visszaemlékezések felhasználása kifejezetten nagy értéke munkájának, hiszen ezek általában olyan forrásértékű dokumentumok, amelyeket a korábbi ezredtörténetek szerzői nem hasznosíthattak, mivel nem ismerhették őket. Kézirata megírása során magától értetődően támaszkodik levéltári kutatásokra. Az ezred történetének 1914 előtti eseményei szintén helyet kapnak könyvében, bár nyilván a fő hangsúlyt a világháborús szereplésre helyezi. A kikülönített III. zászlóalj történetének bemutatása pedig – ami túlzás nélkül úttörő vállalkozás – egyik legfontosabb újdonsága művének. Foglalkozik az ezred történetének meghatározó fontosságú epizódjaival: a tűzkeresztséggel, az első tiszti hősi halottal, a Katonai Mária Terézia Rendet kiérdemlő Heim Géza hőstettével, a 46-

osok fájának (az ezred közös szellemisége egyik legfontosabb szimbólumának) történetével. Nem hiányoznak a kötetből az ezred parancsnokainak életrajzi adatai sem. Végül tartalmaz a munka statisztikákat az alakulat világháborús veszteségeire vonatkozóan.

Tulajdonképpen egyetlen olyan szempont van, amely alapot szolgáltat arra, hogy Pintér Tamás *ne* minősítse könyvét ezredtörténetnek, és ez a terjedelem. Kétségtelen, hogy a szűkre szabott korlátok miatt sok minden kimaradt a munkából, amit az olvasók csak sajnálhatnak. Ismerve a szerző (és munkatársai) eddigi munkásságát, bizonyosra veszem, hogy a mostani 120 oldal többszörösét is belefoglalhatták volna ebbe a könyvbe. Ebben az esetben senkinek sem jutna eszébe megkérdőjelezni, hogy új 46-os ezredtörténet született.

Mielőtt még valakiben felmerülne a kérdés, miért kell egy ilyen meglehetősen csekély terjedelmű kiadványról ismertetést írni (ráadásul éppen egy ilyen tekintélyes szakmai folyóiratban), sietek leszögezni, hogy ez a csekély terjedelem nagyon is szubsztanciális tartalmat rejt. Nekem valahogy a *fine dining* jut ezzel kapcsolatban az eszembe. A gasztronómiához még nálam is kevesebbet konyító olvasótársaimnak mondom, hogy ez az a bizonyos „*nagy tányéron egy vagy több kicsi fogás*”, amelyek azonban nem csupán rendkívül finomak és látványosak, de együtt igen csak kiadósak és laktatóak is. Pintér Tamás mostani munkája számos rövid, de nagyon fontos fejezetből áll, amelyek lényegi információkat tartalmaznak. A *fine dining* művelői gyakran szokatlan módon „*bontják fel az ételek alapanyagainak textúráját, ezzel érve el újszerű hatást*”. Pintér Tamás ezredtörténetekben szokatlan módon hangsúlyosan támaszkodik korabeli naplókra és visszaemlékezésekre, amelyeket a 46-os ezredtörténetek korábbi szerzői még nem ismerhettek. Ezeket az új forrásokat a Nagy Háború Blog vonzotta magához (mivel tulajdonosaik örömmel járultak hozzá, hogy a blog kutatói feldolgozzák azokat) és aztán jelentette meg saját sorozatában.

Végezetül még egy gondolat. Pintér Tamás munkája arra is jó példát szolgáltat, hogyan keresi és találja meg a modern hadtörténetírás a feladatait ebben az új világban. A manapság sokat idézett – Vegetiusnak tulajdonított – mondás *si vis pacem, memento bellumként* nyerhet új polgárjogot. A hadtörténész pedig, ha emlékezik és emlékeztet a háborúra, segít(het) elkerülni azt.

Pollmann Ferenc

AZ ÖSSZETÖRT EMLÉKEZET SZILÁNKJAI

Összetört emlékezet. Veszprém első világháborús veszteségei levéltári források tükrében. Szerk. Karika Tímea. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém, 2021, 284 o.

2021-ben hiánypótló kötet látott napvilágot Veszprém első világháborús veszteségeiről Karika Tímea szerkesztésében. A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL VeML) kiadásában megjelent mű levéltári források alapján mutatja be a város Nagy Háború okozta embervesztését, amelynek az emlékét is megpróbálták eltörölni a kommunista diktatúra éveiben. A kötet az összetört emlékezet szilánkjait próbálja újra összegyűjteni.

Minden úgy kezdődött, hogy a szerző a saját ősei háborús tragédiáját olvasta a levéltári forrásokban. Megrázó erejű, de egyúttal felemelő is volt ugyan az élmény, mert a források olyan alapos részletességgel számoltak be az általa már nem ismert felmenőiről, amit ő máshol korábban sohasem tapasztalt. Ekkor határozta el, hogy ezeket az iratokat mások számára is elérhetővé és az élményt átélhetővé kell tennie. Röviden így lehetne összefoglalni Karika Tímea motivációját, amely az első és a második világháborús hadigondozási iratok kutatására sarkallta.

Karika Tímea 1992 óta a Veszprém Megyei Levéltár munkatársa. Az 1990-es évek kárpótlási ügyeivel kapcsolatos ügyfélszolgálati munkája során ismerkedett meg a hadigondozási iratokkal, felfigyelve ezek forrásértékére. 1999-ben a segédlevéltárosi szakdolgozatát már a hadigondozási törvényből adódó levéltári feladatok elvégzése során szerzett tapasztalataiból írta. Az első világháború centenáriumának kezdetén, 2014-ben javasolta a feletteseinek a hadigondozási iratanyag részletes feldolgozását Veszprém, majd Pápa városokra, illetve a megye többi településére vonatkozóan. 2017-től tudományos kutatómunkaként is végzi az iratanyag feltárását. 2020-tól a Nagy Háború Írásban és Képben Blogon is rendszeresen publikál a témában.¹

A kötet a szerkesztő eddigi, Veszprémre, illetve két közeli községre, Gyulafirátótra és Kádártára vonatkozó kutatásait összegzi. A mű címe egyszerre konkrét és jelképes értelmű. A könyv bevezetőjéből megtudhatjuk, hogy Rosos Károly, Veszprém város polgármestere 1935-ben országos felhívást tett közzé: *„akiknek veszprémi hozzátartozói, vagy ismerősei a világháborúban hősi halált haltak, eltűntek; vagy a világháborúban szerzett sebesülés következtében haltak meg, az elesett vagy később elhalt hős nevét, életkorát, szülei nevét, hadbavonuláskori lakását mielőbb jelentsék be”*. A beérkezett információk alapján 380 nevet véstek arany betűkkel carrarai márványtáblákba, az öt táblát pedig a Hősök Kapuja bástyator-

---

¹ Karika Tímea írásait a Nagy Háború Írásban és Képben Blogon (a továbbiakban: Nagy Háború Blog, rövidítve: NHB) összegyűjtve lásd <https://nagyhaboru.blog.hu/authors/KarikaT%3c3%admea> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

nyában kialakított Hősök termében helyezték el 1937-ben. A kommunista hatalomátvételt követően a márványtáblákat eddig tisztázatlan körülmények között 1949–1950-ben megsemmisítették. A névsornak is nyoma veszett. Veszprém első világháborús embervesztésének az ismételt összegyűjtésére és bemutatására egészen a centenáriumi évekig kellett várni. Az akkor megindult helyi és országos kutatások eredményeit tartalmazza a most megjelent kötet, amelynek a segítségével „újabb lehetőséget kaptunk, hogy »összetört emlékezetünk« darabjait egymáshoz illesztve közös múltunkba pillantsunk” – fogalmaz az olvasókhöz írt köszöntőjében Porga Gyula, Veszprém Megyei Jogú Város polgármestere.

A könyvben olvasható a szintén az intézményben dolgozó Nagy Szabolcs tanulmánya is (13–37. o.), amelyben a Veszprémmel és a veszprémiekkal kapcsolatos első világháborús alakulatokat mutatja be. A tanulmány közlése mindenképp indokolt, hisz így láthatja az olvasó, hogy veszprémiek milyen osztrák–magyar alakulatokban és hol, mely hadszíntereken harcoltak, aminek a következtében hősi halált haltak, vagy maradandó sérülést szenvedtek.

Írásában a szerző tisztázza a háziezred fogalmát, bemutatja a hadsereg szervezetét, majd a Veszprémhez kötődő alakulatokat. Az írás *Hol harcoltak a veszprémiek?* címet viselő fejezetében alapvetően a budapesti m. kir. 41. honvéd hadosztály hadiútját követi végig. Ez a rész némi átfedést mutat a következő, a Veszprém háziezredének számító m. kir. 31. honvéd gyalogezred történetét ismertető fejezettel, hisz a gyalogezred ennek a hadosztálynak a keretei között harcolta végig a világháborút.

A veszprémi 31-esek 3449 fővel indultak 1914. augusztus 18–19-én a háborúba, ahol 80 ütközetben vettek részt. 1916 decemberéig az orosz, ezt követően az olasz fronton harcoltak. A háború alatt az alakulat teljes vesztesége közel 9000 főre tehető. Az írásban a szerző alapvetően Herczegh Géza 1936-ban megjelent ezredtörténetére² és Rainer Pál 1997-ben írt feldolgozására³ támaszkodik. Nagy Szabolcs külön kitér az írásában egy rövid fejezet erejéig a honvédezred „testvéreinek” számító 31-es népfelkelők történetére, akiknek a hadiútja kevésbé ismert, mivel elvesztek az irataik. Itt szintén az 1936-os ezredalbum szolgált forrásként. A népfelkelők története még kutatásokat kíván, hisz tudjuk, hogy a szerbiai tevékenységük mellett például a III. zászlóaljuk az olasz fronton az Isonzónál is nagy jelentőségű összecsapásokban vett részt, amiről a Nagy Háború Blogon Rózsafi János is írt.⁴

Nagy Szabolcs írásában külön fejezet szól a m. kir. 7. honvéd táborigádésról, amelynek elődje 1913-ban Hajmáskéren alakult meg, s a háborút 41. honvéd

² Herczegh Géza: *A m. kir. veszprémi 31. honvéd gyalogezred, a 31. 46. és a 79. honvéd menetzászlóalj, valamint a 31/I. népfelkelő zászlóalj története*. Cegléd, 1936.

³ Rainer Pál: *31-es morzsák. Dokumentumok, adalékok, apróságok a m. kir. 31. (veszprémi) honvéd és népfelkelő gyalogezrednek történetéhez és utóéletéhez 1914–1941*. Veszprém, 2017.

⁴ Rózsafi János: *Veszprémi népfelkelők a 6. isonzoí csatában*. NHB, https://nagyhaboru.blog.hu/2016/08/11/veszpremi_nepfelkelok_a_6_isonzo_i_csataban (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

hadosztály kötelékében, annak a hadiútját járva vívta meg. 1918 februárjától m. kir. 41. honvéd táborig tüzérezreddé nevezték át. Az ezred jelentős veszprémi kötődését elismeri a szerző, de azt nem tekinti háziezrednek. Az *Összegzés* címet viselő fejezet, inkább az érdeklődő olvasók számára történő szakirodalmi ajánlás. Az *Arcanum* Digitális Tudománytár gazdag gyűjteménye mellett mindenképp érdemes azonban kiemelni még a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Könyvtárának remek *Magyar ezredek az I. világháborúban* címet viselő elektronikus oldalát is.⁵ Az első világháborús, Veszprémhez kapcsolódó alakulatok között a kötet újabb kiadása és a téma feldolgozásának bővítése esetén mindenképp részletesebb említést kívánna még a cs. és kir. győri 19. gyalogezred, amelynek a soraiban legalább annyi veszprémi szolgált és vesztette az életét a háború során, mint a háziezrednek számító 31-es honvédek között.

A kötet következő, legnagyobb részét kitevő blokkja Karika Tímea első világháborús hősi halottak és hadirokkantak életrajzait bemutató írása (39–133. o.), amelyben összesen 316 (292 veszprémi, 13 gyulafirátói és 11 kádártai) életrajzot olvashatunk. Ezek alapvetően a három település MNL VeML őrizetében lévő iratanyaga úgynevezett hadigondozási alapiratainak a felhasználásával íródtak. Ezek az iratok az első világháborúban életüket vesztett vagy eltűnt (nem hivatásos) katonák és hadimunkások családtagjainak, illetve a háborús szolgálatuk teljesítése során tartós egészségkárosodást szenvedett személyeknek a hadigondozási ügyeivel kapcsolatban keletkeztek.

Az irattípus sajátossága, hogy az érintett költözése esetén a hadigondozási iratait továbbküldték az új lakóhely szerint illetékes település hivatalába (jegyzőség, polgármesteri hivatal, később tanács). Az 1918 után elköltözött iratai ezért már nem, ellenben a beköltözött iratai megtalálhatók ezekben a dokumentumokban. A leszármazottakra való tekintettel a szerkesztő tudatosan törekedett arra, hogy minden első világháborús hadigondozott anyagát feldolgozzák és közöljék a kötetben, lehetőséget adva ezzel arra, hogy a város jelenlegi polgárai megismerhessék felmenőik első világháborús áldozatvállalását. Karika Tímea a hadigondozási iratokban fellelhető adatokat egyéb források segítségével is igyekezett kiegészíteni – erre különös figyelmet fordított a helytörténeti szempontból fontosabb személyek esetében. Minden katona esetén megadta a forrásokból megismerhető legfontosabb adatokat: a születési és a halálhelyét és időt; az alakulatot, ahol szolgált; a pontos lakhelyét; a foglalkozását; hadiútjának a legfontosabb állomásait; a háborús sérülését; polgári életpályájának az adatait; házastársának és gyermekeinek a nevét. A helytörténetileg ismertebb személyek esetén a korszak és a személy megismerése szempontjából releváns idézetek is színesítik az életrajzokat.

⁵ Az első világháborúban szolgáló magyar alakulatok információs portáljáról lásd megalkotója, a könyvtár munkatársa, Mohácsi Zoltán írását: *Katonaösök nyomában. Első világháborús dokumentumok térképes adatbázisa*, NHB, https://nagyhaboru.blog.hu/2017/09/08/katonaosok_nyomaban (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

Az életrajzok a három településen belül ábécésorrendben követik egymást, így könnyen kikereshető egy-egy személy, ha valaki a felmenőjét, rokonát keresi közöttük. A nevek sorszámozása és az életrajzi adatok statisztikai jellegű elemzése ugyanakkor az adatok tudományosabb célú használata szempontjából segítséget jelentene. Egy esetleges újabb kiadás esetén javasolom ezt elvégezni. A rendelkezésre álló adatok nagy száma már különböző vizsgálatokra adna lehetőséget: a halottak, rokkantak, sebesültek megoszlása; ezek különböző típusai; az egyes alakulatok szerinti összetétel vizsgálata; a hadiözvegyek és hadiárvák száma és aránya stb.

A hadigondozási iratok a háborús veszteségkutatás kiaknázatlan forrásanyagát jelentik, a feldolgozásuk és bemutatásuk szempontjából Karika Tímea kötete úttörő jelentőségű. A mai Magyarország határain túl a Délvidéken a Bácska esetén Molnár Tibor⁶ végez hasonló kutatásokat és jelentet meg adattár jellegű publikációkat. Kettejük munkássága példaértékű az egész Kárpát-medencében folyó veszteségkutatások szempontjából.

A könyvben külön ismertetésre kerül a három veszprémi érintettségű Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett katona élete. Ehhez az elsődleges forrást Maruzs Roland kötete jelentette, amelyet Karika Tímea a fegyvertény részletesebb ismertetésével és a róluk fellelhető életrajzi adatokkal egészített ki.⁷

A kötet jelentős terjedelmű, két fő egységre osztható függelékkel rendelkezik (137–284. o.): egyrészt tartalmazza az első világháborús hősi halottak polgári halotti anyakönyvek és külön a katonai nyilvántartások alapján kigyűjtött adatait, másrészt jelentős képanyagot mutat be a hadigondozási alapiratokból és a *Sublótba zárt háború* címet viselő gyűjtésből.

A veszteségi adatok közreadására a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM) és a Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) együttműködésével a *Magyar Katona Áldozatvállalása a Nagy Háborúban* elnevezésű nagyszabású projekt keretei között összegyűjtött adatok alapján került sor. Az összesített adatok 2020-ban elektronikusan is publikálásra kerültek a HM HIM projekttel megegyező nevet viselő oldalán,⁸ amibe sajnálatosan a projekthez utoljára csatlakozó Budapest Főváros Levéltára által kigyűjtött adatok már nem kerültek bele. A polgári anyakönyvi adatok az MNL *Adatbázisok Online* oldalán teljeskörően elérhetők, s ide felkerültek a katonai nyilvántartások veszteségi adatai is.⁹

⁶ Molnár Tibor tevékenységének bemutatására vonatkozóan lásd Pintér Tamás: *In nomine Domini!* NHB, https://nagyhaboru.blog.hu/2021/09/13/in_nomine_domini (utolsó letöltés ideje: 2022. október 28.).

⁷ Maruzs Roland kötetéről lásd Miklós Tamás: *Virtus dolgában töretlen* NHB, https://nagyhaboru.blog.hu/2018/12/13/virtus_dolgaban_toretlen (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

⁸ <https://ivh-katonahoseink.militaria.hu/> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

⁹ <https://adatbazisokononline.hu/adatbazis/a-magyar-katona-aldozatvallalasa-a-nagy-haboruban> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

A kötetbe a polgári halotti anyakönyvek esetén a fent említett projekt keretében az MNL VeML által az 1914–1980 közötti halotti anyakönyvek levéltárba adott másodpéldányaiból gyűjtött adatok kerültek. A polgári anyakönyvekből 588 adatot gyűjtöttek ki a veszprémi levéltár munkatársai. Ezekből 562 a Veszprémben, és 26 a Gyulafirátótón (a gyulafirátótiakról, valamint a kádártaiakról közösen) vezetett anyakönyvekből származik. Veszprém esetében az egész Osztrák–Magyar Monarchia területéről találunk adatokat, mivel a városban katonai kórházak is működtek, s az ott elhunytakat is helyben anyakönyvezték. A veszprémi polgári anyakönyvekben az 562 halottból 138 a veszprémi születésű. A táblázatokban az ő nevüket a szerkesztő félkövérrel emelte ki. A nyomtatott adatbázis 11 adatot tartalmaz, ezek a sorszámon túl a következők: név, rendfokozat, alakulat, vallás, életkor, halál ideje, halál helye, születési hely, lakhely, honosság, megjegyzés. Ezek az adatok a vallás megadása révén, amely a korszak embere identitásának a szerves és fontos részét képezte, több adatot adnak, mint a két említett elektronikus adatbázis, azonban az MNL-éhez képest a foglalkozást, a szülők nevét, a házastárs és a holtta nyilvánító hatóság és rendelet számát illetően, amelyek ott megtalálhatók, kevesebbet.

A kötetbe a katonai veszteségi nyilvántartások (az alakulatok halotti anyakönyvei, hivatalosan kiadott veszteséglisták, temetőkataszteri iratanyag) alapján 202 személyre vonatkozó adat került be: 167 veszprémi, 24 gyulafirátóti, 11 kádártai hősi halott adata. Ebben az esetben a sorszámon túl a név, a rendfokozat, az alakulat, a születési hely, a születési idő, az életkor, a halál ideje, a halál helye, az eltemetés helye és a vallás adatai kerültek a táblázatba. Itt szintén elmondható, hogy a vallási adat megadásával mindenképp több adat került közreadásra, mint az elektronikusan publikált adatbázisokban. Az adatsorok a polgári anyakönyvi adatokhoz hasonlóan betűrendben követik egymást.

Egy következő, javított kiadás esetén javaslom a polgári és katonai adatsorok összehasonlító elemzését, egységesítését, a bőségesen rendelkezésre álló adatok különböző szempontú szakmai tudományos statisztikai vizsgálatát.

A kötet függeléke szép színes részekkel zárul. A hadigondozási alapiratokban található dokumentumokból vett 30 darab minta bemutatja mindazokat az irattípusokat, amelyek egy-egy személy „aktájában” megtalálhatók. Ezek jó része olyan különleges dokumentum, amely máshol már nem lelhető fel, így az érintett személy leszármazottai, de a tudományos kutatók számára is nagy jelentőséggel bírhatnak.

A *Sublótba zárt háború* gyűjtésből vett 20 kép a 2015-ben három veszprémi közgyűjtemény, az MNL VeML, az Eötvös Károly Megyei Könyvtár és a Laczkó Dezső Múzeum közös gyűjtőmunkájának az eredményeként előkerült közel 1500 magántulajdonban lévő, az első világháborúhoz köthető tárgyról és dokumentumról készített 3000 felvételtől ad válogatást.

Karika Tímea munkáját olvasószervezőként Illéfalvi Péter segítette. A szerkesztő mellett a külső és belső megjelenésében is esztétikus kötet elkészítéséért

dicséret illeti Gáty Istvánt, aki a könyvet műszakilag megtervezte és a nyomtatásra előkészítette.

Összességében kijelenthetjük, hogy minden településnek szüksége lenne egy ilyen lelkes kutatóra, aki ezt a hatalmas munkát elvégzi és a munkájának az eredményeként egy ilyen kötetre, amely segít az összetört emlékezet összegyűjtött szilánkjait újra összeilleszteni.

Pintér Tamás

AZ ELNYOMÁSTÓL A MOZGÁSTÉR TÁGÍTÁSÁIG

Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980).

Szerk. Csikós Gábor, Horváth Gergely Krisztián. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2021, 577 o.

2021-ben a magyar fővároson kívüli társadalom államszocializmus alatti történetét földolgozó, *Magyar vidék a 20. században* nevet viselő sorozat immár hetedik kötetét vehette kezébe az olvasó. Az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának és a Nemzeti Emlékezet Bizottságának közös Vidéktörténeti Kutatócsoportja már eddig is számos értékes tanulmánykötetet publikált. A mostani kiadványukban megjelent írások eredetileg előadás formájában hangoztak el 2019. november 7–8-án a Sárospataki Református Teológiai Akadémián megrendezett, *A legvidámabb barakk? Vidéki életképek Magyarországról és Erdélyből az 1960–70-es évekből* című konferencián. A tanulmányok szerzői ezúttal időben kiterjesztették vizsgálódásuk határait, vagyis most alapvetően nem a második világháborút követő évtizedre fókuszáltak, hanem a kora Kádár-kortól kezdve az 1970-es évtized végéig terjedő időszakra. A szerzők továbbra is törekedtek az „okos helytörténet” művelésére: egy-egy vidéki település történetét úgy kívánták megírni, hogy abból az olvasó könnyen ráismerhessen a háttérben zajló makrofolyamatokra. Hangsúlyozni kell, hogy a kommunista diktatúra zsarnoki tevékenységét, erőltetett modernizációs kísérleteit nem kizárólag levéltári (párt-, tanácsi vagy állambiztonsági) források segítségével mutatták be, hanem többször is támaszkodtak más tudományok (filozófia, szociológia, pszichológia stb.) elméleti szakirodalmára is.

A tanulmánykötet négy fejezetre oszlik. Az első nagyobb egységben (ez tartalmazza a legtöbb írást, szám szerint hatot), amely a *Pozíciók és miliók* elnevezést kapta, a diktatúra kegyeltjei és áldozatai kerültek a fókuszba. Kis József írása (*A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei pártelit változása az 1960-as években*) elsősorban archontológiai, illetve prozopográfiai szempontból számít hiánypótló munkának. Ispán Ágota Lídia tanulmányában a zsámbéki téveszelnökképző iskola hallgatóival foglalkozott, ezáltal fontos adalékokkal egészítette ki mindazt, amit az „új értelmiség” megteremtésének kísérleteiről eddig tudtunk. Különösen értékesnek tartom a

harmadik tanulmányt (Galambos István: *Megfigyelők és megfigyeltek kisvárosi milióben*), amely azt vizsgálja, hogy mennyire maradtak aktívak az állambiztonsági szervek 1957 tavasza és 1963 között Várpalotán. Ezt jó arányérzékkel, néhány kiválasztott példa segítségével mutatta be. A szerző remekül hívta fel a figyelmet arra, hogy a politikai rendőrség (a forradalom utáni megtorló hullám után) sokszor maga kreált „ügyeket”, hogy foglalkoztathassa nyomozóit és ügynökeit, ezáltal is demonstrálva nélkülözhetetlenségét (Galambos: i. m. 71–72., 81–83.). Örvendetesnek tartom, hogy a szerző bemutatta a bakonyi bányászváros diktatúrával szembeni társadalmi ellenállását, továbbá a különféle „besúgóí magatartásokat” (hiszen korántsem volt mindegy, hogy hogyan működtek együtt a polgárok a politikai rendőrséggel, illetve, hogy hogyan *nem* járultak hozzá mások meghurcolásához (Galambos: i. m. 76., 81–83.). Dicséretes, hogy Galambos István a levéltári dokumentumok mellett az általa gyűjtött visszaemlékezéseket is „bedolgozta” munkájába – talán szerencsésebb lett volna, ha anonimizálva jelzi is, hogy kivel, mikor interjúzott, valahogyan úgy, ahogyan azt Keresztes Csaba tette ugyanebben a kötetben.

Fontosnak tartom még az első blokkból Völgyesi Orsolya írását (*Egy rendőrségi vizsgálat tanulságai. Mezőfalva az 1960-as évek elején*), aki az ötvenes évek elejének „átnevezési hullámában”¹ Hercegfalváról Mezőfalvára átkeresztelt településen történt röpcédulázás utáni rendőrségi vizsgálatot elemzett, és ezáltal mutatta be a település hagyományos társadalmi szerkezetének szétverését. Az általa föltárt dokumentumok alapján nem úgy tűnik, hogy az 1960-as évek elejére megkezdődött volna a „kádári konszolidáció”, sőt, a helyi hatalom még bővítette is az „ellenséges kategóriát” azokkal a fiatalokkal, akik szimpatizáltak a „nyugati kultúrával”, például a könnyűzenei előadókkal (Völgyesi: i. m. 95.). Több szempontból is elgondolkodtató a tanulmány végéhez mellékelte, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából származó iratokat közlő forráskiadás.² Seres Attila romániai és orosz levéltári források, továbbá imponáló mennyiségű szakirodalom felhasználásával mutatta be a romániai magyar kisebbség külföldi kapcsolatait (Seres Attila: *A homo sovieticus a Székelyföldön. Novgorodi pártdelegációk és turistacsoportok Hargita megyében az 1970-es és 1980-as években*). Ez a tanulmány azért is számít különösen izgalmasnak, mert három eltérő fejlődési modellt végig járó társadalom (magyar/székely, román, orosz/szovjet) „különös találkozásairól” számol be. A fejezetet záró írásban Ritter György nem a levéltári iratokra, sokkal inkább az *oral history* eredményeire támaszkodva elemezte a német kisebbség XX. századi meg-

¹ Vö. Szörényi László: *Delfinárium. Filológiai groteszkek*. Miskolc, 1998, 14.

² Többek között azért is, mert szemléletesen világít rá a diktatúra elnyomó apparátusában dolgozó személyek szellemi színvonalára, főleg, amikor azzal „vádoltak” egy gyanúsítottat, hogy a barátával előszeretettel használja a „jazz nyelvet”, amikor nyilvánvalóan „jassznyelvet” akartak írni. (Völgyesi: i. m. 106.) Vö. Petrik Béla: „...a belőtt puskák feléje hordanak...” Kiss Ferenc felszólalása az 1972-es Debreceni Irodalmi Napokon. *Hitel*, 2013. 11. sz. 89–111., itt 95.

próbáltatásait (*Az államhatalmi represszió és következményei az észak-dunántúli németek visszaemlékezéseiben. Emlékanyagközlés és -elemzés*).

A második fejezet (*Parasztors – téeszlet*) nem kevésbé érdekes tanulmányokat tartalmaz. Ö. Kovács József *Az agrártársadalom adóztatása a kényszerkollektivizálás után* című tanulmányában a kádári téeszszervezés utáni adópolitika analizálásával mutatja be a proletárdiktatúra parasztellenes működését. Nemcsak a forrásokkal kapcsolatos problémákra hívta föl a figyelmet, hanem arra is, hogy napjainak magyarországi *mainstream* történetírásának nagy része még mindig igyekszik elkerülni a tömeges erőszak bemutatására fókuszáló narratívákat.³ A fejezet más írásai egy-egy régió vidéki társadalmának átalakulását vették górcső alá. Czetz Balázs tanulmánya (*Az új gazdasági mechanizmus hatásai a Fejér megyei termelészövetkezetekben. A kezdeti lépések, a reform bevezetésének előkészítése és tapasztalatai*) azért is figyelemreméltó, mert rávilágít arra, hogy az 1968-as gazdasági reform bevezetésével kapcsolatban korántsem volt akkora optimizmus, mint amit a magyar történettudomány egy része a mai napig sugall, illetve, hogy az új gazdasági mechanizmus lényegét sokáig képtelenek voltak a propagandisták megérteni a termelőkkel (Czetz: i. m. 315., 325.). Csikós Gábor munkájában („*Az Isten, az ÁVO vagy a Párt azt tesz velem, amit akar.*” *Modernizált vagy traumatizált vidék?*) unikális forrásanyagra építve – az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet dokumentációját felhasználva – érzékletesen mutatta be a kényszerkollektivizálás utáni falusi gazdálkodók, alkalmazottak között kialakuló neurotikus folyamatokat, hétköznapi tragédiákat, a betegségeiket, a helyzetüket rosszul kezelő makro- és mikrokörnyezetet.

A harmadik fejezet (*Munkások a munkásállamban*) mindössze két írást tartalmaz. Az elsőt Keresztes Csaba jegyzi, aki folytatta Sós-kút és szűkebb környezete történetének feltárását,⁴ mely projekt nyilvánvalóan a monografikus feldolgozás irányába mutat (*Budapest uszályában? Ipari munkássá válás, ingázás, életmód Sós-kúton az 1960-as években*). A jó stílusban megírt tanulmány olyan, egykor viszonylag módos települést mutat be, amelyet sikerült az államszocializmus évtizedei alatt kellőképpen és módszeresen visszafejleszteni, annak ellenére, hogy a község Magyarország viszonylag gazdagabb övezetében fekszik. A település problémái (infrastrukturális elmaradottság, rossz közvilágítás, népbetegségek, ingázás) természetesen más falvakban is megjelentek, de ez az írás bemutatja egyrészt a községirányítók kiútkeresési kísérleteit, másrészt a hétköznapi rezisztencia különböző fajtáit is. Ráadásul számos meglepő értelmezéssel is találkozhatunk, például azzal, hogy az általában negatív kontextusban megjelenő csehszlovák–magyar lakosságcsere Sós-kút esetében kimondottan pozitívan folyamatokat indukált: egyrészt

³ Erre ugyanebben a kötetben Csikós Gábor is felhívta a figyelmet (i. m. 342.).

⁴ A szerző néhány korábbi munkája Sós-kút történetéről: Keresztes Csaba: *A láthatatlan tábornok. Rajnay Károly címzetes vezérőrnagy élete*. Sós-kút, 2011.; Uő: *Sós-kút rövid története. A kezdetektől 1990-ig*. Sós-kút, 2016.

redukálta a társadalmi különbségeket, hiszen a Felvidékre általában a szegényebb rétegek tagjai költöztek át, másrészt felgyorsította a nyelvcsere (szlovákról magyarra), ami viszont a fiatalok nagyvárosi munkavállalását segítette (Keresztes: i. m. 363–364., 366–367., 369–370., 372., 374., 379., 388–389.) A fejezet másik írásában Várkonyi-Nickel Réka negyven év szocialista közétkeztetését vázolta fel, nem kevésbé magas színvonalon (*A szocialista üzemi étkeztetés és a gyermek-közétkeztetés vizsgálata Salgótarján példáján keresztül*).

A tanulmánykötet utolsó, negyedik fejezetének írásai (Egyházi „reakciók”) nemcsak a különböző felekezetek tagjai elleni állami represszióra világítanak rá, hanem a vallás közösségmegtartó, egyéniséget fejlesztő erejére is. Pál János *Egyházközségi élet a romániai államszocializmus idején (1945–1970)*. Esettanulmány a székelyudvarhelyi unitárius egyházkör Homoród menti egyházközségeiről című tanulmányában a székelyföldi magyar kisebbség egy részét választotta elemzése tárgyául, és véleményem szerint alaposan bemutatta, hogy miként próbálták a pártállami nyomás ellenére megerősíteni a magyarok felekezeti és nemzeti identitásukat. Nagy Károly Zsolt folytatta⁵ a Debreceni Református Teológiai Akadémián végzett személyek történetének megírását, úgyszintén a rezisztenciára fókuszálva („*Valami félelem szorongat...*” A „szocialista lelkésztípus” kialakítása 2. A kulturális ellenállás formálódása egy református lelkészi csoportban az 1960-as években). Horváth Gergely Krisztián írása mind egyház-, mind mikrotörténeti szempontból figyelemreméltó, és a kvalitatív megközelítés hívei is haszonnal forgathatják majd. *A kommunista rendszer keresztény kritikájának határai. Dr. Kőgl Lénárd dabronyi és jádsdi plébános homíliái (1953–1980)* című munka értékes hozzájárulás az 1948 és 1989 közötti egyházi-kulturális ellenállás történetéhez. A kötetet záró, Szulovszky János által jegyzett tanulmány (*Hitüket gyakorló pedagógusok a Kádár-korszakban*) pedig azért nagyszerű, mert – a konkrét téma alapos bemutatásán túl – ez a szerző sem fél kritikával illetni a történetírás korábban tett megállapításait, azokat nem veszi át automatikusan, még akkor sem, ha azokat ismert történészek fogalmazták meg (Szulovszky: i. m. 536–542.).

A tanulmányok példaértékűen mutatják be a magyarországi (kisebb mértékben romániai) társadalom történetének alakulását az 1956-os forradalmat követő negyedszázadban. A mikrotörténeti mélyfúrások részletes képet rajzolnak a véres megtorlás lezárulta után relatíve kompromisszumkész pártbürokrácia és a többségi társadalom sokszor ellentmondásos viszonyáról. Jelentős példáit láthatjuk a diktatúrával szembeni ellenállásnak (az aktív rezisztenciára lásd többek között Galambos: i. m. 76., Völgyesi: i. m. 89., Keresztes: i. m. 374., a passzívra Völgyesi:

⁵ A tanulmány első része a *Magyar vidék a 20. században* című sorozat harmadik kötetében jelent meg: Nagy Károly Zsolt: „Az Igét híven szolgálni, de a mának...” A „szocialista lelkésztípus” kialakítása 1. A keretek átalakulása (1948–1963). In: *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években* 2. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Budapest, 2019, 279–352.

i. m. 99., Csikós: i. m. 355., Keresztes: i. m. 379., 388., Nagy: i. m. 482., 484. stb.). Ugyanakkor az írárok nem esnek abba a hibába, hogy minden, a rendszer ideológiájával ellentétes cselekedetet heroizáljanak, hiszen nyilvánvalóan voltak az államszocializmus alatt is olyan személyek, akiknek a tettei nem fértek be az alapvető erkölcsi normák keretei közé. Erre különösen érdekes példákat hoz fel Czetz Balázs, amikor a szári termelőszövetkezet vezetőinek ügyeskedéseiről ír (Czetz: i. m. 326–330.). Mindenesetre az jól látható az esettanulmányok alapján, hogy a szinte már totális elnyomásból hogyan sikerült bizonyos személyeknek vagy csoportoknak idővel tágitaniuk a mozgásteret – időnként a helyi hatalom hallgatolagos támogatásával is (lásd például Keresztes: i. m. 375.).

A Vidéktörténeti Kutatócsoport tehát ismét magas színvonalú, fontos tudományos munkát rakott le az asztalra. Kíváncsian várjuk a sorozat nyolcadik kötetét is.

Pál Zoltán Miklós

A SZOVJETIZÁLÁS KUTATÁSÁNAK ÚJ MÓDSZEREI

Káli Csaba: *Zala megye szovjetizálása 1945–1950*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala. Magyar vidék a 20. században 6. Budapest, 2021, 464 o.

Káli Csaba, a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára igazgatójának 2021-ben megjelent kötete a *Magyar vidék a 20. században* sorozat 6. részeként látott napvilágot. A kötet a szerző doktori disszertációjának szerkesztett verziója, mely Zala megye történetét mutatja be a megszállástól 1950-ig. A szerző már az *Előszó*ban megindokolta a munka kronológiai határpontjait, amelyet a politikatörténettel magyarázott, mivel társadalomtörténetileg sem a kezdő-, sem a végpont nem releváns.

A munka levéltári forrásokon alapul, főleg a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára fondjaira, de emellett a többi megyei levéltár és a Budapest Főváros Levéltárának iratanyagát is használta. A korabeli sajtót is alapul veszi, illetve a nyomtatott, nem irodalmi műveket, közlönyöket, statisztikai adattárakat is. Nagyon gazdag forrásbázist használ.

Az idézetek jelentős szerepet kapnak a könyvben, mert a korszak miliójének megragadása szempontjából kiemelt jelentőségük van annak a nyelvi, szellemi, és gondolati horizontnak a bemutatásában, amely a kor és különösen a hatalom sajátja volt.

A kötet három nagy szerkezeti egységből áll: az első az új politikai rendszer születéséhez és annak kialakulásához vezető utat, a második a két választás között a politikai és társadalmi lokalitásokat, a harmadik pedig a pártállam kialakulásához vezető procedúrát mutatja be.

Részletesen foglalkozik a megszállással, a tulajdoncserékkel, és az áldozattá válás folyamatával is. Külön kiemelném azt a részt, amikor a civilek áldozattá válását elemzi, ahol újszerű szemléletet alkalmaz, mert két részre osztja az időszakot: a megye területi elfoglalása, az effektív harci cselekmények idejét magába foglaló 1945. március 2-től április 5-ig illetve, az év végéig tartó időszakokra. A háborús harci eseményekkel kapcsolatba hozza az eddig kevésbé kutatott csoportot, a balesetben véletlenül meghaltak, illetve szándékosan elkövetett katonai erőszak áldozatait is. Külön kitér a kortárs szövegek szóhasználatára, amelyekben (és a későbbiekben is) a halál jellegét és a gyilkosság tényét megpróbálták tabusítani, nem nevének nevezni a történeteket. A szovjet katonák atrocitásai nem maradtak mindig válasz nélkül a polgári lakosság részéről sem. A megtorlások ellenére és a súlyos büntetés kockázata mellett is időnként megpróbáltak védekezni.

A következő részben foglalkozik a földosztás kérdésével is, mely a Zala megyei lakosság igen jelentős részét érintette, plusz adalék volt a földosztó rendelet pontatlan ismerete vagy szándékos „félreértése”, és az ebből adódó konfliktus is.

Kiemelendő, hogy a háború utáni Európában lényeges volt a felelősök megnevezése és megbüntetése, így központi szerepe lett a különbíróságoknak, amelyek megszervezése a helyi nemzeti bizottságok egyik első intézkedése volt. A levéltári terminológia nem az igazságszolgáltatás, hanem jogszolgáltatás szót használja az ilyen típusú ügyekben keletkezett szervek és irataik leírására. Az Igazoló Bizottságok célja a háborús és más bűncselekmények elkövetőinek kiszűrése, ami egyet jelentett a régi gárda megfélemlítésével, egyben igazolásra készítésével. A Zala vármegyei igazoló bizottságok 1948 végére 23 ezer személyt vontak igazolási eljárás alá, ez a szám a 20 év feletti népesség 10%-át jelenti.

A korszakban elemi kérdés volt a közigazgatás újjászervezése, átalakítása, a hatalomért folytatott küzdelem, a rendőrség tevékenysége, a B-listázás, majd az 1947. évi választás, és annak előzményei és következményei is. A szerző részletesen foglalkozik a választási előkészületekkel, a kampánnyal, a választási eredményekkel, és az azt követő folyamatokkal is. Figyelemre méltó a hatalmon maradt vesztesek fejezete, mivel az MKP megyei vezetői nagyon bíztak abban, hogy a főispáni széket a választások után el tudják majd „hódítani” a Nemzeti Parasztpárttól. Zala megyében a magas mezőgazdasági foglalkoztatottság miatt elég nagy volt a Nemzeti Parasztpárt támogatottsága. 1947. november 22-én a NPP delegáltjaként Bencsik István lett Zala megye főispánja, aki egyébként Békés megyéből származott, előtte egy szarvasi iskolában dolgozott. Bencsik Imre maradéktalanul eleget tett a kommunisták kérésének, háttérbe szorítva a saját pártja érdekeit. A kommunista oldalról a támadás célja nem a Nemzeti Parasztpárt gyengítése, hanem a demokrácia erősítése volt. Az 1947-es választási kampány során a megyében teljesen felbomlott az MKP-SZDP együttműködésének még a látszata is. A szerző nagyon jól bemutatja azt az időszakot is, hogy az MKP-ból hogyan fejlődött ki az MDP.

Hangsúlyos részét képezi a kötetnek a pártelitek kutatását középpontba állító fejezet is. Ahogy a szerző is kifejti, az elitek kutatása régi törekvése a történelemtu-

dománynak, különösen a társadalomtörténetnek. Az előző fejezetekben inkább kronologikus és politikatörténeti narratívákat alkalmazott, ezzel szemben ebben a részben társadalomtörténeti megközelítést használ. Először az elsőszámú vezetőket, majd a vezetőtestületeket és az apparátust vizsgálja, majd egy mikrotörténeti perspektívát tár az olvasó elé, mégpedig egy zalaegerszegi MDP titkár életének fontosabb állomásait rajzolja fel. A *Jelenetek egy párttitkár életéből* című fejezet egy konkrét személy életútján keresztül mutatja be azt a folyamatot, betekintést nyújtva Seress János mindennapjaiba, hogyan került egy fiatalember Sátoraljaújhelyből az ország másik végébe, Zalaegerszegre, és mi vezetett odáig, hogy 1951 elején már távoznia is kellett a városból. Az ő személyes története nagyon jól példázza, hogyan zajlott az „elitcsere”. A korszak társadalmi elitjét nagyon nehéz definiálni, de a szerző megközelítésében a politikai elitet a hatalmi elit részeként értelmezi. A fogalom meghatározása során a területi szempontokat előtérbe helyezve tisztázza, hogy csak a megyei keretek között tekinti elitnek a bemutatott pártvezetőket, országos viszonylatban már árnyaltabb lenne a kérdés. A Zala megyei elitkutatást három nagy kérdés köré szervezi: Kik voltak? Honnan jöttek? Hová mentek? Az alapvető szociológiai tényezők mellett a politikai és társadalomtörténeti kapcsolódási pontok érdekelték, és hogy a központi hatalmi küzdelmek hogyan jelentek meg a helyi közösségben, mennyire befolyásolták ezek a folyamatok a Zala megyei struktúrát?

Megegyei szinten 1948. május 30-án egyesítették az MKP és SZDP utódjaként megalapított MDP-t, az új párt megyei bizottságának titkára Lakatos Dezső lett. Káli Csaba részletesen bemutatja a kolozsvári születésű Lakatos életpályáját, és azt, hogyan jutott el odáig, hogy 1950 novemberében az Államvédelmi Hatóság Személyzeti Főosztályának vezetői székében találjuk. 1953 elején Péter Gábor mellett őt is letartóztatták, de 1953 júniusában szabadon engedték. 1962-ben karrierjének csúcspontjaként a Központi Bizottság pótagja lett. A szerző táblázatokkal szemlélteti a származási helyeket, majd a további állomáshelyeket is.

A kiadványban központi szerepet kapnak a választások, a választási előkészületek, a kampány, az eredmények, az úgynevezett kékcédulával elkövetett csalások, a területi eredmények, de Káli Csaba részletesen foglalkozik a választói magatartást meghatározó tényezőkkel is.

A munka utolsó része az első kollektivizálási kísérletet tanulmányozza, illetve azt a jelenséget, hogy az egyházakat hogyan szorították ki a szellemi életből, milyen módon ment végbe az egyházi iskolák államosítása, miképpen próbálták meg kiszorítani az egyházi rendezvényeket, hogyan számolták fel a vallási mozgalmakat, vallásos szervezeteket. A megyének erősen vallásos érzületű, döntően katolikus vallású lakossága volt, így az egyházi iskolák államosítása nagyon sok embert érintett. A hatóságok minden lehetséges propagandaeszközt bevetettek a tanítók és a szülők meggyőzése érdekében. Zala megyében és az ország más területein is inkább a falvakban bontakozott ki az ellenállás. 1948-ban Zala megye iskoláinak 65%-a volt egyházi fenntartású. Ez az egység nagyon jól bemutatja, hogyan zajlott

az a folyamat, melynek eredményeként kialakult a pártállam, miközben részletesen foglalkozik az egyes alegységekkel.

1950 őszen a következő tagosítás már nagyságrenddel nagyobb területet érintett, Zala megyében 1950. szeptember 10-ig 4400 földművessel sikerült megállapodni. 241 gazdát pedig csak a népnevelő munka erejével sikerült jobb belátásra bírni. 1950 végére Zala megyében 107 tszcs működött 3540 taggal, de ez is a megye csak alig 6%-át jelentette, tehát ekkora területen sikerült megszervezni ezt a termelési formát.

A kötet utolsó alfejezetei az államosításokkal és annak részfolyamataival foglalkoznak. Zala megyében az 1949-es népszámlálási adatok szerint, az összlakosság 66,4%-a dolgozott a mezőgazdaságban, és csak 12,7 %-át foglalkoztatta az ipar. A legjelentősebb a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. volt. 1948. március 25-én *de facto* államosították a száznál több munkást foglalkoztató vállalatokat.

Az 1950. évi választások eredményeként szovjet mintára létrejött a tanácsrendszer, melynek egy átfogó közigazgatási reform volt alapja. A tanácsrendszer kiépítése területszervezési átalakítást is igényelt. 1950 elején átszabták a megyéket, a korábbi 25-ből 19 megyét alakítottak ki, Zala megye is komoly területi veszteséget szenvedett, elvesztette a Balaton-felvidéket. 1950 októberében Zala megye nagyobb községeiben is megtartották a tanácsi testületek alakuló ülését.

A kötet gazdagon illusztrált fotókkal, újságcikkkel, adattáblákkal, rendelkezik térképmelléklettel, ezek segítségével nyomon lehet követni a közigazgatási változásokat.

A kiadvány végén a szerző bő 10 oldalban összefoglalja írásának legfontosabb megállapításait és eredményeit, ez a rövid összegzés betekintést nyújt a szovjetizálás mint folyamat főbb állomásaiba.

Káli Csaba műve hiánypótló munka, bár az elmúlt bő két évtizedben a disszertációjának több résztémáját feldolgozta egy-egy tanulmányban, de így egyben most látott először napvilágot. A szerző hosszú éveken keresztül tanulmányozta a témához kapcsolódó forrásokat, és levéltárosként hatalmas forrásbázist tudott feldolgozni. A munka módszertana és logikai felépítése az ország más területeire is interpretálható lehetne. Májig ez az egyetlen olyan megyei szintű feldolgozás, amelynek megállapításai tételesen cáfolják az évtizedek óta érvényesnek gondolt tényeket. A témában az ország több megyéje is kutatásra szorulna, hiszen ezek a forrástípusok sok helyen még feldolgozatlanok, pedig elengedhetetlen részét képeznék az 1945 utáni magyar történetírásnak. A helyi és regionális nézőpontok, tapasztalattörténetek új lehetőséget nyújtanának a szovjetizálás fogalma mentén „újragondolni” a korszak fontos kérdéseit.

Urbán Mária

BÉCS VONZÁSÁBAN

Horváth Gergely Krisztián: *Wiens Anziehung. Die Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Komitat Wieselburg in der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts*. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Collegium Hungaricum, Wien, Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. XVIII. Wien, 2022.

2022 nyarán jelent meg Horváth Gergely Krisztián *Wiens Anziehung. Die Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Komitat Wieselburg in der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts* című kötete az Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, a Collegium Hungaricum és az Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof und Staatsarchiv gondozásában. A mű előzményeként meg kell említenünk a szerző majdnem 10 évig tartó kutatását, melynek eredményeként 2013-ban publikálta jelen mű magyar változatát *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében* címmel.

Horváth Gergely Krisztián olyan területet szeretett volna vizsgálni, amely földrajzilag, természeti adottságai révén és társadalmi szempontból is jól körülhatárolható, és nem utolsósorban kevésbé kutatott. Előbbi a függelékben található színes, informatív térképek, utóbbi a több mint 10 oldalas forrásjegyzék tekintetében sikeresnek mondható. Itt emelném ki a szintén mellékletben elhelyezett táblázatokat, amelyek az egyes települések lakosságszámát, nemzetiségi összetételét, vallási hovatartozását, valamint a mezőgazdasági termékek exportálásának irányait mutatják be, melynek célja a Bécs központú régió piacváltozásának alátámasztása.

A bevezetőből nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző az egyes források vizsgálatát kellő kritikával kezeli, hiszen, ahogy ő fogalmaz: „Az éves közgyűlési jegyzőkönyvek, mint alapforrások esetében, állandóan szem előtt kellett tartanom, a pontosságuk és a megfelelő megfogalmazásuk ellenére, hogy elsősorban a megye hatalmát és érdekelttségét tükrözik, tehát a paraszti élet elemei csak kellő óvatossággal rekonstruálhatók belőlük.”¹

A kötet első nagy részében a terület bemutatására kerül a hangsúly, ami természetesen elkerülhetetlen bármely hasonló jellegű munka esetén. A szerző ismerteti a térség gazdasági fejlődését, melyben fontos szerepet játszott, hogy a területnek nem csak a magyar, de az osztrák gazdasági vérkeringésbe is integrálódnia kellett. Fontos kiemelni azt is, hogy a leginkább német és horvát lakossággal rendelkező térség legfontosabb közigazgatási és piaci centruma, az osztrák főváros, Bécs és Alsó-Ausztria voltak. A megye déli részén elhelyezkedő Hanság lánypvidéke lecsapolásával lehetőséget adott a mezőgazdasági termelés bővítésére, a mezővárosok nagy aránya pedig a felvevőpiac egy részét biztosította. A termények másik része a kör-

---

¹ Recenzéalt mű, 18. Az eredeti német szövegből fordította a recenzió szerzője.

nyék industrializálódó városaiban talált gazdára. Ezt a mezőgazdasági termékek értékesítésére kínálkozó lehetőséget Moson megye jól kihasználta, aminek az országhatár sem szabott gátat.

A következő fejezetben a magyaróvári főhercegi uradalom jószágigazgatója, Wittmann Antal munkássága nyomán mutatja be a birtok fejlődését. Wittmann Antal szerint a mezőgazdaság az államot is szolgálja, ezért minden embernek a saját birtokát kell fejlesztenie annak érdekében, hogy az ország is fejlődhessen. Elsősorban nem a tőke, hanem az emberi tényező fontosságát emeli ki, figyelembe véve az egyes ember anyagi lehetőségét is. A társadalom tagjai részére a saját birtokukhoz igazodó (kisbirtok esetében kis, míg a nagybirtok esetében nagy) befektetéseket szorgalmazta, azzal a céllal, hogy a földjáradékot magából a földhozamból növeljék meg. A termőföld adottságaihoz igazodó földműveléssel akart a föld minőségén javítani, éppen ezért a vetésforgó mellett megtartotta a már elavultnak mondható háromnyomásos, illetve legeltető gazdálkodásmódok használatát, a mennyiségi fejlődés mellett a minőségjavítást és a hatékonyságfokozást is szem előtt tartva.

Horváth Gergely Krisztián az utolsó előtti szakaszban az egyes felekezetek oktatásmódját emeli ki. Bemutatja nem csak a katolikus és az evangélikus vallású iskolák közötti oktatásbeli különbségeket, de a tanítók és a gyermekek nemek szerinti megoszlását is. Érdekes, de a korra egyben jellemző is, hogy több fiú járt iskolába, mint lány. Ebben a korszakban a lányokat még anyának nevelték, a háztartási feladatok ellátására készítették fel, míg a fiúk számára fontos volt az iskola adta tudás megszerzése, főleg, amennyiben a későbbiekben kereskedelemmel szerettek volna foglalkozni.

Az iskolákat tekintve az evangélikus felekezetűek a leterheltebbek, az átlag egy tanárra jutó tanulósám körülbelül 100 fő. A tananyag szempontjából a katolikus és az evangélikus tanítás azonos, olvasás, írás, alapvető számolás, illetve választható tantárgyként hittan szerepel az elsajátítandó készségek és ismeretek között. További tantárgyakként történelmet és földrajzot oktattak, az evangélikus területeken németül és magyarul, míg a katolikus területeken csak magyarul. Egyes településeken fizikát, természettudományt és éneket is tanítottak. Nem mindennapi forrás a hiányzásokból összeállított táblázat. Megtudhatjuk, hogy mennyien, illetve, hogy alapos ok, vagy csak lustaság miatt hiányoztak.

Ebben a fejezetben kerülnek bemutatásra a kereskedelem háttérét adó természetföldrajzi és épített adottságok. Az egyes településeket a legközelebbi településekkel különböző minőségű utak kötötték össze, ezek többnyire helyi érdekeltségűek és nem a megye által karbantartott utak voltak. A szerző kiemel egy 1825-ös térképet, melyet a Magyar Nemzeti Levéltárban található, amelyen az úthálózatok fontosságuk szerint voltak értékelve. Az úthálózatoknak nem csak a kereskedelemben, de a települések közötti kommunikációban is nagy szerepe volt.

Ugyanebben a részben olvashatunk a Moson vármegyei jobbágyok határról alkotott képéről, illetve az Ausztria felé irányuló kereskedelmi tevékenységről, piaci lehetőségekről és a szállítmányozásról is.

Végül, de nem utolsósorban elérkezünk a Moson megyei kereskedelem leírásához. Az első számú exporthelyszínek Alsó-Ausztria, Morva- és Stájerország voltak, emellett meghatározott termékekkel kereskedtek Galíciával. Ezek a területek estek a legközelebb Moson vármegyéhez, így a kereskedelem lebonyolítása egyszerűbb, illetve költséghatékonyabb volt. Az exporttermékeket nem csak mennyiség, de érték szerint is ismerteti a szerző, még hozzá a legfontosabb 30 kiviteli árucikket. A hús, a cigarettapapír mellett igen jelentős a liszt-, a hal- és a tojáskereskedelem, valamint a széna és az egyéb takarmányárak kivitele. Utóbbi termék kivitelének mennyiségi változását egy reprezentatív táblázatban is nyomon követhetjük 1836 és 1837 között, hónaponkénti bontásban.

A kötet szürke borítóján belül tehát Moson vármegye gazdaságának és kereskedelmének történetét foglalja össze, több szempontból (egyedi birtokfejlesztés, iskoláztatás, úthálózat) is vizsgálva azt. A téma szerteágazó bemutatása egyrészt a szerző olvasottságára, valamint a téma iránti mély érdeklődésére utal. Már a tartalomjegyzék átfutásával, a fő- és alfejezetek áttekintésével is egyértelművé válik, hogy logikusan felépített műről beszélhetünk. A fejezetcímek jól összefoglalják az adott részben taglalni kívánt részm témákat.

Horváth Gergely Krisztián gazdag forráshasználata (több mint 20 oldalas forrásjegyzék) is figyelemre méltó. Nem csak a nyomtatott, de a levéltári források minősége és mennyisége is azt mutatja, hogy a szerző kutatása bőséges és mélyreható volt a témában. A nagy mennyiségű forrásanyagot kellő kritikával interpretálja.

A korábban már többször említett, körülbelül 40 oldalnyi melléklet (térképek és táblázatok) informatív, a közölt tényeket alátámasztja, a téma megértését segíti, valamint a szerző gazdag tudását bizonyítja a témáról.

Horváth Gergely Krisztián mellett a fordítót, Simon-Reitzi Barbarát is dicséret illeti, hiszen egy történelmi szakszöveget nem egyszerű német nyelven úgy átadni, hogy az könnyen olvasható, érthető legyen. Természetesen ez a szerző szabatos megfogalmazását is magába foglalja, hiszen a jó fordítás már önmagában feltételezi az eredeti szöveg kifogástalanságát.

Hammer-Nacsá Anett

FERENCES FORMULÁSKÖNYVEINK EGY NAGYMŰLTŰ RENDTÖRTÉNETI SZOROZATBAN A rendi adminisztráció hiányzó irattípusai nemzetközi köntösben

Molnár Antal: *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)*. Analecta Franciscana XIX. Nova series. Documenta et studia 7. Frati Editori di Quaracchi, Roma, 2022, 773 o.

Régóta várt tudományos szövegkiadásban tette közzé a késő középkori magyarországi ferences rend obszerváns ága igazgatásának formulás szövegeit a korszak egyháztörténetének jeles kutatója. A Kovachich Márton György által 1799-ben föltárt, leírt és részben publikált világi, kancelláriák és hiteles helyek tevékenységéhez köthető *formularium* kéziratok kiadása napjainkban nemzetközi viszonylatban is korszerűen reneszánszát éli, az egyházi intézményekhez köthető jelentős munkákkal. Elég, ha csak a Szovák Kornél és kutatótársai által közzétett két esztergomi szentszéki bírósághoz köthető kézirat vagy a Dreska Gábor által napvilágot látott legkorábbi közjegyzői formuláskönyv,¹ a szerzetesrendek közül pedig a pálos rend gazdaságtörténeti szempontból különösen feldolgozott magyar vonatkozású rendi igazgatási levél- és levélminta-köteteire² gondolunk. Ezek sorába illeszkedik a pálosok mellett a késő középkor másik, jelentős forrásanyagot hátra hagyó szerzetesrendje, a ferences rend reformált (obszerváns) ága gyűjteményeinek kiadása. A magyar ferences formuláskönyvek jelentőségét kiemeli az a tény, hogy a rendi igazgatás eredeti dokumentumai a világi adminisztráció fennmaradt középkori okleveles anyagához képest is szinte elenyésző számban maradtak ránk, közülük a leginkább a konfraternitáshoz köthetők képezik kutatás tárgyát. A most recenzeált kötetben kiadott szövegek révén nyílik lehetőség a szerzetesrendi igazgatás írásbeliségének a valósághoz közelítő feltárására.

A szerző a reformációt megelőző bő egy évszázadból ferences és szerzetesrendi vonatkozásban is kiemelkedő mennyiségű formula-szövegkorpuszt feldolgozva

---

¹ *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*. Collectanea Studiorum et Textuum. Classis I., Vol. 4. Közreadja: Erdő Péter, Szovák Kornél, Tusor Péter. Munkatársak: Sarbak Gábor, Horváth Terézia, Porubszky Ádám. Budapest, 2018., *Magyi János közjegyző formuláskönyve – Formularium notarii publici Johannis Magyi*. Kiad. Dreska Gábor. I–III. Budapest, 2019.

² *Hungarici monasterii Ordinis Sancti Pauli Primi Heremitae de Urbe Roma instrumenta et priorum registra*. Transscriptit et edidit Lorenz Weinrich. Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2. Roma–Budapest, 1999., *Formularium maius Ordinis Sancti Pauli Primi Heremite. Textedition des Pauliner-Formulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest)*. Mit einem Anhang: *Fragmentum formularium Strigoniense Paulinorum*. Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/3. Hrsg. von Beatrix F. Romhányi und Gábor Sarbak. Budapest, 2013.

négy magyarországi kézirat dokumentumanyagát tette közzé. Ezzel a 20. században már két ízben is publikált, 1320 tájára keltezhető kisebb terjedelmű formula-gyűjtemény után a reformált rendi ág jelentős számú kiadatlan dokumentuma önálló tudományos szövegkiadásban látott napvilágot. A források összegyűjtését és kiadását e filológiai igényen túlmenő, a *Bevezető*ben megnevezett konkrét momentum inspirálta. A magyar ferences obszervancia történetének kutatása ugyanis napjainkra nemcsak föllendült, de rangos nemzetközi sorozat részeként monografikus összefoglalást is nyert, ám a források, kiemelten a rendi igazgatás és adminisztráció dokumentumainak feltárása és feldolgozása nélkül.³ Jelen kötet forrásfeltárását nagyban segítette, hogy két kézirat kutatása és leírása az elmúlt évtizedekben már megtörtént, a többi újrafelfedezése és felkutatása pedig éppen a szerző 15–16. századi egyház- és missziótörténeti kutatásai során került napvilágra. A terjedelmes kötet központi része (189–656. oldal) két teljes és két vegyes tartalmú kézirat formuláinak kritikai *editió*ja. A források közlésének sorrendjét az egyes dokumentum-együttesek rendi igazgatásban elfoglalt hierarchiája határozza meg a felsőbb szintektől az alsóbbakig. Ezekhez kapcsolódik egy 187 oldalas *Bevezető* és egy 61 oldalas függelék rész, valamint a mutatók.

A megjelent kötetben elsőként a Szűcs Jenő kutatásaiból és e folyóirat hasábjain közölt leírásából is ismert, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Cod. Lat. 432. jelzetű kódex szinte teljes szövege tanulmányozható.⁴ A közölt 219 adminisztratív dokumentum mellett a kiadásból csak a magyar rendtartomány igazgatásához nem köthető 13 rövid szövegrész – közöttük egy *herbarium* és a legrégebb magyar orgonatabulatúra – maradt ki. A kötet *Bevezető*je azonban nemcsak ezeket sorolja fel, hanem – bár a könyvtár kódexkatalógusában és Szűcs Jenő idézett tanulmányában megtaláljuk a forrás tudományos leírását – Molnár Antal indokoltan tekintette a forrás teljesnek tekinthető kodikológiai leírását. A szerző elfogadja Szűcs Jenő kormeghatározását, amely szerint a kötetet 1515–1524 között állították össze, a vikária, majd provincia központi kolostorában, Budán, készítői pedig a vikárius hivatalos jegyzői, megbízottjai voltak. A rendi igazgatás irattípusai szerint gondosan megszerkesztett gyűjtemény sajátossága, hogy a formuláskönyveknél megszokott kisszámú datált, és személy-, illetve helyneveket tartalmazó dokumentumhoz képest a kódexben található források több mint harmada, össze-

³ De Cevins, Marie Madeleine: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion á la débâche (vers 1450 – vers 1540)*. Bibliotheca Seraphico-Cappucina 83. Roma, 2008. Vö. a szerző részletes kiegészítésekkel és kritikai észrevételekkel gazdagított ismertetéseit: Molnár Antal: *Egy válság anatómiája*. BUKSZ – Budapesti könyvszemle 20. (2008) 3. 216–224., Antal Molnár: *Observants in Hungary. Critical notes on a recent study*. Archivum Franciscanum Historicum 102 (2009): 227–242.

⁴ Leírása az Országos Széchényi Könyvtár latin kódexkatalógusában: *Codices manu scripti latini vol. I. Codices latini medii aevi*. Recensuit Emma Bartoniek. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII. Budapest, 1940. 388–390., Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514 évi parasztháború. Egy kódex tanulása. *Levéltári Közlemények* 43. (1972) 213–260. A kódex ismertetése 223–234. passim.

sen 79 köthető konkrét időhöz, helyhez és személyekhez. A korábbi kutatásokhoz képest jelentősen kitágul az eredeti szövegek keletkezésének ideje: néhány, a 15. század második felére datálható darab kivételével a másolatok az elveszett eredeti levelek helyett a 16. század első negyedének rendi adminisztrációját reprezentálják. Mivel az egyes levélminták között gyakran kisebb dokumentumrészletek, címek és záróformulák találhatók, nem egyértelmű, meddig tart egy-egy darab a kódexben. A szerző a korábbi szövegközlésekhez képest módosította a kiadásra került dokumentumok számát, felépítését, különösen a rövid, kivonatos szövegrészek esetében tagolta az eddigi kiadásoktól eltérően a szövegegységeket. A formulák kiadása mellett a kézirat eredeti helyén kapott helyet a rendtörténeti szempontból kiemelt jelentőségű két statisztikus forrás, az obszerváns rendi ág provinciáinak és szerzetesházainak jegyzéke a hozzájuk tartozó szerzetesek kerekített számával, valamint a magyar rendtartomány 70 középkorvégi házáinak listája.⁵

A második *formularium* ugyancsak a nemzeti könyvtárban őrzött kézirat egyetlen korábbi ismertetése és részleges leírása 1880-ban készült, és gazdag szövegeanyaga segítségével Kollányi Ferenc rajzolt képet a 19. század végén a ferencesek életéről.⁶ A kézirat Oct. Lat. 775. jelzetű kötete, mint obszerváns leveleskönyv vált ismertté, majd a pesti rendház kézírataival került 1950 után jelenlegi őrzési helyére, ám a kutatás számára évtizedekig ismeretlen volt, valójában Molnár fedte fel hollétét a kiadást megelőző publikációiban. Az eredeti kötet mai elrendezésében körülményesen használható, eleje és vége csonka, egyes részei bekötése előtt összekeveredtek, több helyütt szövegghiányok és pontatlan lapszámozások nehezítik tanulmányozását. A kézirat *Bevezetőben* közölt teljes tudományos leírása eddig hiányzott, tartalmi ismertetése is pontatlan volt. Jelenlegi terjedelme szinte azonos az első forrással, de a formulákon kívül mást nem tartalmaz. Az első forrás több mint kétszerese, 508 levél másolatát találjuk benne, kiadásuk a forráskiadvány legterjedelmesebb szövegegyesége. Láthatóan e levelek terjedelme rövidebb és arányosabb, mint a sok levélkivonatot, vendégszöveget és több, hosszabb dokumentumot tartalmazó 432-es kódexéi. Keletkezése szerint az első forrásnál rövidebb idő alatt, 1532–1535 között készült, Molnár Antal szerint ugyanakkor nem három, hanem egyetlen lejegyző kéz munkája. A szerző érdeme, hogy Csontos János fent idézett ismertetőjével ellentétben egyértelműen formuláskönyvként azonosítja a kötetet és nem a rokon műfajt jelentő leveleskönyvként. Ugyan a több mint félezer kiadott dokumentum mindegyike eredeti vagy formailag annak látszó dokumentum közel

⁵ A ferences rendtörténet egyik alapforrása, az 1509-re keltezett *provinciale* tudományos kiadása, Wadding, Lucas: *Annales Minorum* ... Ed. 3a. Quarracchi, 1931–1933. Vol. XV. 367–420. Vö. *Medieval Franciscan Houses*. By John R. H. Moorman. Franciscan Institute, St. Bonaventure Univ. New York, 1983, 696–697. Ezt bizonyos vonatkozásokban kiegészíti a kiadott magyarországi két jegyzék.

⁶ Csontos János: *A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője 1532–1535-ből a budapesti ferenczies könyvtárban*. Magyar Könyvszemle 5. (1880) 51–85., Kollányi Ferencz: *Magyar ferenczrendiek a XVI. század első felében*. Budapest, 1898. A kéziratra 'Levelezőkönyv' hivatkozással utal.

teljes másolata, egyértelműen formuláskönyvre utal, hogy legtöbbször hiányoznak a személynevek, emellett jónéhány fiktív nevet tartalmazó szöveg került a másolatok közé. Az első forrásnál kevesebb, mintegy 20% keltezhető nagyrészt az 1530-as évtized első felére, a kiadás készítője ugyanakkor két tucatnyi levél keletkezését az 1514–1527 közötti időszakra határozta meg, ezek tehát kapcsolatot, időbeni átfedést képeznek a 432-es kódexszel. A két kötet dokumentumanyaga igazgatási szempontból kiegészíti egymást, mivel az első forrás anyaga a rendtartományi adminisztráció legfelsőbb szintjéhez köthető, a központi adminisztráció közös munkájának eredménye és a provincia valamennyi kusztódiáját érintő iratot találunk benne. Molnár Antal helytálló elemzése szerint ugyanakkor a második kézirat az eddigi véleményekkel ellentétben nem a rendtartomány központjának, hanem középső igazgatási szintje, egy bizonyos kusztódiá hivatali munkájának mintakönyve. Beazonosítható iratanyaga alapján a dél-dunántúli és a partiumi régió szerepel hangsúlyosan, és egy őrség (a jenői kusztódiá) kiemelten, a szerző tehát annak korabeli vezetője, Balatinci Miklós személyével azonosítja a formuláskönyv összeállítóját. Az első forráshoz hasonlóan a gyűjtemény is az irattípusok tematikus csoportjai szerinti elrendezést tükröz, 22 tematikus fejezetre tagolódik. Az adminisztráció szinte teljes spektrumát lefedő sokféleség, a levelek gondos címeikkel ellátása átgondolt szerkesztői koncepcióra utal, de a végeredmény kevésbé sikeres, nem árul el sok következetességet a kódexben. Egy-egy tartalmi egységbe gyakran máshová sorolandó irattípusok kerültek, bizonyos csoportokba csak néhány dokumentum került, a többi oda tartozót más csoportba jegyeztek le, másoknál többszörös a formulák száma és terjedelme, csálóka a látszólagos aránytalanság. Az egyes tematikus egységekhez bemásolt, máshová tartozó dokumentumok sora azt bizonyítja, hogy egy kevésbé gondos szerkesztés valósulhatott meg, vagy, ha úgy tetszik, felépítését tekintve egy másik fázist képvisel az egy személy által készített kötet, mint a nyolc személy közös munkája révén létrejött első forrás. Fennáll a lehetősége annak, hogy egy terjedelmesebb igazgatási segédkönyv átgondolt szerkesztői szándéka állt keletkezése hátterében, készítésével egyidőben mások is létrehoztak eredeti dokumentum-együttesekből tematikus formulamásolatokat és ezek képezték (volna) alapját egy gondosabban felépített tematikus gyűjteménynek, de azok elvesztek. Mivel a kézirat tudományos kutatása lényegében hiányzott, Molnár Antal érdeme, hogy a kritikai kiadás előtt minden szükséges filológiai aprómunkát a könyvészeti kutatásoktól tartalmi leírásának korrekcióján át az eredeti kötet szerkezet tartalmi rekonstrukciójáig elvégzett. Az egyenetlen szerkezetű, helyenként össze-vissza csoportosított dokumentumhalmazból a kritikai kiadás és apparátusa segítségével válik arányosan sokszínű forrásegyüttessé.

A harmadik közölt forrás már nem teljes formuláskönyv, hanem a Gyöngyösi Ferences Könyvtár Cod. Med. 3. jelzetű kódexe olyan szövegrészeinek kiadása, amelyeket a kézirat e szövegtípusként jelöl és a magyarországi rendi igazgatáshoz köthető iratminták. A vegyes tartalmú kötet különlegessége, hogy egyedi módon állították össze a ferencrendi igazgatás két, a 16. század elején kiadott nyomtat-

ványkötete bizonyos részeinek kipreparálásával, amelyek közé kéziratos szövegrészeket illesztettek és önálló mutatóval ellátva egyedi kézikönyvvé formálták a kollekción. A kódex azon túl, hogy kutatói felsorolják az obszerváns ferences krónika kéziratainak számbavételénél, Molnár kutatásai révén vált ismertté és a most bemutatott kötet révén válhat a rend középkorvégi történetének jelentős forrásává. Kiemelt jelentősége és összetett felépítése miatt a szerző a *Bevezető*ben kellő részletességgel tárgyalja és közli tudományos leírását. Eszerint a vegyes nyomtatvány-kézirat kolligátumot a rendtartomány vezetése állította össze 1517 és 1523 között, az akkori provinciális, Dereszlényi Albert vezetésével. A kéziratban szereplő négy kéz közül a meghatározó „A” scriptort a szerző a Dereszlényi szentszéki jegyzői tevékenységéhez köthető oklevelek vizsgálata alapján egyértelműen vele azonosítja. Tevékenysége nemcsak a formulagyűjtemény-részek, hanem a velük szoros kapcsolatban levő *bullarium* szövegegység és az egész kötet összeállításában is tetten érhető. A kiadásban közölt 133 formulaszöveg ugyan a kézirat több helyéről származik, mégsem elszórt egyedi dokumentumok rögzítései, amelyre számos példa van a ferences és más szerzetesrendi formula szövegelemek között. Nagyobb részük, összesen 103 dokumentum az egyik igazgatási nyomtatványból származó kiadott rendi *formularium* szövegrész után található, két csoportban, a fennmaradó dokumentumok pedig egy kivételével egy harmadik szövegegységben. Közülük 43 egyetemes rendi irat formulája, a rend legfelsőbb vezetésének irataival egészíti ki a magyarországi rendi adminisztráció korabeli formulagyűjteményét. Három irat kivételével egy, a kódexben nem szereplő, 16. század elején kiadott igazgatási nyomtatványban került közlésre, ennek másolata. A többi dokumentum az eredeti irat felhasználásával készült. 23 szöveg keltezhető az 1478 és 1514 közötti időszakra, döntően a 16. század első évtizedére. Kibocsátói az obszerváns vikárius generálisok, valamint a magyar uralkodók és főpapok, címzettjei a magyar obszerváns vikária vezetői. A többi közölt dokumentum is a magyar vikária (későbbi obszerváns provincia) központjának adminisztrációjából származik. A forráskiadvány harmadik formulagyűjteménye az első forrás anyagának kiegészítéseként is vizsgálható, bizonyos dokumentumok mindkét forrásban megtalálhatók, amelyre a kiadás apparátusa ugyancsak utal.

A negyedik és utolsó kiadott formulagyűjtemény az előzőhöz hasonlóan vegyes tartalmú kéziratból származik, de számos vonatkozásban eltér elődeitől. Az Országos Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 1220 szám alatt őrzött kötete első összeállítója életének eseményei, tanulmányai, a gyöngyösi ferences könyvtárban fennmaradt könyvtára, és e kézirata kapcsán a szakirodalomból ismert. Ennek eredményeit Molnár összefoglalja és kiegészíti a *formularium* tekintetében. A kéziratot Nádasdi Bálint ferences szerzetes, Galgóc kolostorának gvárdiánja, későbbi provinciális definator, 1551–1556 között állította össze személyes gyűjteményként. *Omnarium*, sokféle műfajú és tartalmú szöveg vegyes gyűjteménye, klasszikus és humanista irodalmi, teológiai, történeti szövegek, beszédek mellett egy, a ferences rend történetéhez kapcsolódó részt is magában foglal, részben már halála után

rendtársai által készült kiegészítésként. A vegyes gyűjtemény végén található iratminták Nádasdi Bálinthoz köthetők, párizsi egyetemi tanulmányai és hazatérése idején egy nyomtatásban is megjelent iratminta-sorozat kiegészítéséül jegyezte le. A kódex mintegy 150 humanista szellemiségű és formájú levélminta legtöbb darabja átvétel 15. századi és kortárs szerzők levélgyűjteményeiből, formulaszöveggé alakítva és néhol átszerkesztve, kivonatolva azokat. Ezeket a közelmúltban Kiss Farkas Gábor azonosította és nem részei a kiadásnak.⁷ Mindössze 18 beazonosítható személyhez köthető dokumentum került kiadásra, amelyek ugyancsak humanista formájú dokumentumok és e szellemben adnak mintát a rendi levelezés megújítására, más értelemben azonban a ferences rendi levelezés alsóbb szintjét reprezentálják, egy szerzetes rendtársaival és előljáróival folytatott írásbeli érintkezését. Ezek tehát részben magán-, részben a rendi igazgatás alsó szintjét megjelenítő hivatalos levelek és e tekintetben gazdagítják a magyarországi és nemzetközi ferences hivatali írásbeliség formulagyűjteményeit.

A forráskiadvány három kiegészítő függelékét is tartalmaz. Az első ugyancsak forráskiadás, a magyar obszerváns rendtartomány legrégebbi ránk maradt, 1533. évi névtára, a Magyar Ferences Levéltárban a szegedi rendház iratai között fennmaradt 19. jelzetű kéziratból. A 20. század elején ennek csak egy részét – az előljárók jegyzékét – adták ki, a most közzétett névsor tehát teljes egészében eddig kiadatlan volt. Jelen kritikai és tartalmi jegyzetekkel ellátott kiadása javítja a korábbi kiadás pontatlanságait, a formuláskönyvek fontos kiegészítő segédlete lett. A második függelék a Molnár Antal által összeállított statisztika a tartományi káptalanok jegyzékei alapján, és a rendtartomány kolostorainak létszámváltozásait rögzítő táblázatos formában az 1523 és 1561 közötti időszakból, mintegy folytatva az első kiadott forrásban publikált, megelőző évtized adatait közlő jegyzékét. Ezt követi hat térkép, amelyeken a magyar rendtartomány házait láthatjuk, majd az 1533 névtár létszámadatait kördiagrammon ábrázolva az egyes kolostorok jelentőségét tanulmányozhatjuk összesítve és régióként bontásban. Utolsóként a négy kiadott forrás színes képmellékletei kaptak helyet a kiadványban

A könyvet Erdő Péter bíboros, esztergomi érsek, egyszersmind a középkori egyházjog és formuláskönyvek kutatójának előszava nyitja, majd a kérdéskör teljes szakirodalmát tartalmazó rövidítés- és irodalomjegyzék található benne. A forráskiadvány használatát a *Bevezető* és a szövegkiadást együtt feldolgozó személy- és helynévmutató segíti. A kiadás elvi és gyakorlati sajátosságait az alább tárgyalandó *Bevezető* végén találjuk.

A recenzált könyv valójában két önálló művet tartalmaz, mivel a forráskiadást megelőző német nyelvű *Bevezető* a kiadás és a források ismertetésén túlmenően, mondhatni monografikus igénnyel foglalja össze a késő középkori magyar obszer-

⁷ Kiss Farkas Gábor: *Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között. Négy pályafutás tanulságai*. In: *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2017, 356–371.

váns ferencendi igazgatás és írásbeliség történetét, méghozzá a nemzetközi forráskiadványnak megfelelően a tágabb régióra tekintő, valamint egyetemes rendtörténeti összefüggésekkel.

A *Bevezető* hét fejezetből áll. A *Prolegomena* tartalmazza a kötet általános meghatározását, a kiadás indítóokait, létrejöttének főbb fázisait, az abban közreműködők felsorolásával. A második fejezet – a kötet nemzetközi használói számára indokoltan – történelmi nézőpontból tekinti át a magyarországi hivatali írásbeliség és formuláskönyvek kutatástörténetét, felhasználva a közelmúltban napvilágot látott magyar és idegen nyelvű összefoglalásokat, valamint a szövegtípusra vonatkozó elméleti kutatásokat. A világi és az egyházi bíraskodás fórumai mellett a fejezetben hangsúlyosan megjelennek a formulás szövegeket létrehozó szerzetesrendek és azok emlékei is, amelyekről részletes áttekintés eddig nem látott napvilágot.

A *Bevezető* harmadik fejezetének témája az obszerváns ferencendi írásbeliség a középkor és kora-újkor fordulójának bő egy évszázadában, amely a maga 21 oldalával a *Bevezető* legerjedelmesebb része. A szerző a korszak ferences rendtörténetének, könyvtörténetének és kéziratforráskutatásának avatott ismerőjeként nemcsak a teljes szakirodalom, de saját szerteágazó kutatásai segítségével foglalja össze a kérdéskört. E fejezet kiemelt részeként részletesen összefoglalja az obszerváns rendi krónika problémáját, amely a magyar középkori ferencendi kutatások egyik sarokpontja. Megállapításait a forrásokat ismertető ötödik fejezetben is jelentősen kiegészíti, mégpedig a harmadik kéziratot ismertető alfejezetben. Részletesen vizsgálja a magyarországi ferences konstitúciók sajátosságait, szöveg-emlékeit. A magyarországi ferencendi kutatásokban új elemként a nemzetközi szakirodalmat felhasználva vizsgálja a rendi igazgatás sajátos vegyes tartalmú és *liber portabilis*, azaz bárhová hordozható méretű könyvtípusait, amelyek kiváló példája a két teljes *formularium* és a harmadik forrás, a gyöngyösi vegyes nyomtatvány-kézirat. Tartalmuk alapján három csoportot különít el a ferences források között, a tisztán konstitúciókat tartalmazó kéziratokat, a rendkormányzati-lelkipásztori tartalmú, valamint a lelkipásztori-teológiai tartalomhoz illesztett igazgatási tartalmú köteteket. Külön kiemelendő, hogy Molnár e fejezetben, a kéziratok számbavétele során ad jellemzést a kiadásban nem szereplő – mert napjainkban lappangó vagy elveszett, korábban Szegeden és Csíksomlyón őrzött – rendi igazgatásban használt kötetekről, amelyekről csak korábbi kutatók feljegyzései, esetleg fényképei alapján alkothatunk véleményt. Esetleges előkerülésük esetén ezek tovább gazdagíthatják a kiadott forrásokat. A fejezet végén a gyakorlati írásbeliség emlékeit, az eredetiben és másolatban fennmaradt iratokat veszi számba, amelyek sajátossága, hogy sokkal kisebb számban, illetve a formuláskönyvekhez képest szegényebb műfaji sokféleséget mutatva maradtak ránk. Legtöbb dokumentum az önállóan kutatott konfraternitás-levél típusába tartozik.

Az ötödik fejezet teljességre törekvően áttekinti a középkori ferences formuláskönyvek nemzetközi kutatását, felhasználva mind a rendtörténeti, mind a nemzetközi kézirat kutatás szakirodalmát. Tárgyalja a ferences igazgatás írásbeli dokumen-

tumainak szabályozását, őrzését és fennmaradásának körülményeit. Fontos elméleti megállapításként hangsúlyozza a szerző, hogy a formulás dokumentumok különböző fennmaradási esélyű területeken sajátos módon mégis azonos mértékben őrződtek meg, az általános forráspusztulás mértékétől függetlenül. Megállapítja tehát, hogy a kevés számban fennmaradt ferences formulagyűjtemény meghatározó része vegyes tartalmú kéziratok kisebb szövegrésze. Néhány nagyobb, száz-kétszáz tételből álló kötetet ismertettek, teljes kiadásuk nem jellemző. Önálló kötetként mindössze négy formuláskönyv vált ismertté, a legnagyobb mintegy 500 dokumentumból áll. Ezek figyelembevételével nemzetközi összehasonlításban, egyetemes rendtörténeti összefüggésben is jelentős a jelen kötetben vizsgált és kiadott négy gyűjtemény – ezek között a két teljes kötet –, másfélszer annyi, mint az eddig kiadott összes ferences formulaszöveg. A *Bevezető* ötödik fejezetébe került továbbá a négy kiadott forrás fentebb tárgyalt részletes leírása. Közülük részletességében és tartalmát tekintve is kiemelkedik a harmadik fejezet kiegészítéseként is felfogható gyöngyösi Cod. Med. 3. ismertetője. Különösen a rendi igazgatás nyomtatványai, valamint a magyar obszerváns rendi krónika vonatkozásában ad részletes elemzést a szerző.

A hatodik fejezet részletes elemző tanulmány arról, hogy mi ragadható meg a ferences rend történetének e négy forrásából a korszak Magyarországaról. Voltaképpen példatár, segítség a kötet tartalmának történeti felhasználásához, áttekintve a dokumentumokból kinyerhető ismereteket, öt nagy kérdéskörre koncentrálna. Az első alfejezet a források általános jellemzését bővíti ki néhány szemponttal, majd a bennük a többi hasonló külföldi gyűjteményhez képest kiemelkedő számban és tartalmi gazdagságban megjelenő exhortációk, buzdítások, körlevelek sajátosságait vizsgálja. Fontos összefüggésként összekapcsolja e szövegeket a két magyarországi obszerváns mintapredikációt szerző Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveiben található buzdításokkal, kiemelve a közös pontokat, spirituális sajátosságokat. A második alfejezet a rendi igazgatás területi és számbeli dimenzióit, súlypontjait és annak változásait elemzi a csúcspontot jelentő 1509-től az utolsó vizsgált 1561-re keltezett jegyzék alapján. A harmadik alfejezet a magyar vikária, majd provincia igazgatásának sajátosságait igyekszik megragadni két fogalom, az *identitás* és a *mobilitás* kiemelésével. Voltaképp a középkorvégi tartományi kormányzat intézmény- és hivataltörténeti összefoglalását adja a szerző, a tartományi káptalan, a vizitációk, a rendi központi kormányzattól érkező utasítások és megbízatások, és azok elvégzése vizsgálatával. Molnár kiemeli a magyar formuláskönyvek nagykáptalanok kapcsán keletkezett dokumentumait, amelyek ugyancsak a forráskiadvány egyetemes rendtörténeti jelentőségét mutatják. A ferences identitás elemei közül néhány jellemzőt kiemelve – az utazás, a szerzetbe lépés – a középkor végi szerzetesi élet meghatározó pontjai számos dokumentum révén elevenednek meg. Végül a rendi kormányzatban hangsúlyos rendi fegyelem kérdéskörének forrásaiból kapunk ízelítőt. A negyedik alfejezet a – nem kis mértékben a korszak más szerzetesrendi, kiemelten pálos és koldulórendi forrásai vizsgálatából ismert – gazdálkodásra, gazdaságra, anyagi kultúrára utaló összefüggéseket veszi számba a for-

muláskönyvek adataiból. Hangsúlyos kérdéskör a rendtartomány építkezései, a megrendelők és partrónusok személye és tevékenysége, a rend kézműves tagjaira vonatkozó adatok. Molnár Antal a dokumentumok és a rendi igazgatás más forrásainak elemzése alapján egyértelműen leszámol a művészettörténeti szakirodalomban kiemelt ferences építőműhelyek meglétével, a rendtagok mint építésvezetők megléte nem jelenti ferences építőműhelyek tevékenységét. Az utolsó, az ötödik alfejezet a formuláskönyvek alapján rajzolorképet a magyar ferencességről a korszak kihívást jelentő négy sorsdöntő eseménye és jelensége – a parasztháború, a dinasztikus konfliktusok, az oszmán hódítás, valamint a reformáció – kapcsán. Valamennyi kérdéskörben a kurrens magyar és nemzetközi szakirodalom mellett saját kutatásai alapján helyreigazítja a korábbi, mára túlhaladott nézeteket, téves koncepciókat és következtetéseket.

Összefoglalóan kijelenthető, hogy a tizenöt év munkájával összeállított monumentális forráskiadvány, amely egy nagy jelentőségű, kiadatlan és részben ismeretlen forráscsoportot, a szerzetesrendi formulagyűjteményt tett közzé egy rangos nemzetközi forráskiadvány-sorozatban, mérföldkő a magyar történettudományban. Az *Analecta Franciscana* új sorozata alcímének megfelelően *Documenta et Studia*, és sajátos módon e kötet mindkettőt tartalmazza. Ez a forma szokatlan, e sorozat előzményeiben sem volt rá példa. A forrás publikáció elé írt részletgazdag és szerteágazó *Bevezető* messze túlmutat egy tudományos forráskiadvány esetében indokolt bevezetőnél. Egyes fejezetek jelentős új elemekkel egészítik ki a magyar történeti és egyháztörténeti kutatás eredményeit, a nemzetközi tudományosság vonatkozó szakirodalmával karöltve. Kritikai észrevételt talán éppen a túlságosan hosszú és részletező *Bevezető* felépítése és egyes részei kapcsán tehetünk. Egy formuláskönyv-kiadás kapcsán zavaró és indokolatlannak tűnik részletekbe menően vizsgálni a forrásokon túl más szövegek eddig megoldatlan kérdéseit. Teljesen érthető a rendi igazgatásban kiemelkedő gyöngyösi Cod. Med. 3. tartalmának részletes ismertetése, de egy külföldi, a kiadott forrás kéziratát megismerni akaró olvasó számára zavaró, ha hosszasan a magyar obszerváns krónika kézíratainak szövegkritikai sajátosságait, a konstitúciók egymáshoz való viszonyát tárgyaló ismertetést kap. E fontos kérdések a magyar rendtörténeti kutatás elvégzendő feladatai, de felesleges őket ilyen terjedelemben tárgyalni egy alapvetően forrásokot közlő kötetben. Örömteli és hasznos a *Bevezető* részletes elemző fejezetének olvasása, de ezt inkább egy önálló monográfiában kellett volna közölni. A terjedelmes *Bevezető* így túlhalad a szükséges mértéken. Mivel a *Bevezető* a kiadás és a források tudományos leírásán túl tekinthető önálló összefoglaló munkának is a magyar obszerváns ferences írásbeliség és igazgatás történetéről, eredményei számos vonatkozásban magyar kutatás számára mérvadóak, ezért magyar nyelvű megjelentetése nagy szolgálatára válna a korszak irodalom-, művészet- és egyháztörténetének.

Dózsa Gábor Zoltán

KATONÁK, TISZTEK, HŐSÖK

Balla Tibor: *A honvédtisztképzés irányítóinak arcképcsarnoka. A magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia igazgatói és parancsnokai 1872–1945.*
Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, 232 o.

1867 és 1945 között a Magyar Királyság hadereje több olyan katonai konfliktusban is részt vett (Bosznia-Hercegovina annektálása, az első világháború, a Magyarországi Tanácsköztársaság északi hadjárata, Kárpátalja és Észak-Erdély visszafoglalása, majd a második világháború), amelyek folyamatos feladatok és nehézségek elé állították a magyar katonai tisztképzést.

A magyar hadvezetőség a napóleoni háborúk óta törekedett arra, hogy a cs. és kir. haderő, majd 1868-tól a magyar ezredek számára kiváló tiszteket képezzenek, akik a kor katonai követelményeihez megfelelően alkalmazkodnak. Ennek előmozdítására 1872-ben létrehozták a bécsújhelyi katonai akadémia mintájára a Honvéd Ludovika Akadémiát. Az intézmény megalakulása utáni első évtizedeket a szerző két nagyobb szakaszra bontja, eszerint az 1872–1882 közötti időszak volt a „hallgatók”, 1883–1901 a „növendékek korszaka”.

Az akadémia vezetőit tudatosan választották ki, akiket a honvédelmi miniszter terjesztett fel előbb a császárnak, majd 1920-tól a kormányzónak. 1872 és 1945 között a Ludovikának összesen 28 igazgatója volt. Ezeknek a személyeknek alapos és minden fontos információra kiterjedő életrajzát sikerült most Balla Tibornak elkészíteni, amelyet méltán tekinthetünk korábbi műveinek¹ a folytatásaként.

A 28 igazgató életrajza egyenként is végtelenül izgalmas, mely magába foglalja az előmeneteleket, a beosztásokat, a kitüntetések, a nyelvtudást és családi állapotot is, amit csak színesítenek a katonai portrék és egyéb katonai képzéseket bemutató korabeli fotók. Szinte mindegyik vezető részt vett kisebb-nagyobb csatákban, offenzívákban, döntő többségük első világháborús veteránnak minősült (16 fő). Kiváló szolgálatukért 7 fő később Horthy Miklós kormányzótól a vitézi címet is megkapta. De a kitüntetések mellett meg kell jegyeznünk, hogy a parancsnokok egy részét korábban az 1848/49-es szabadságharcban való részvételük miatt várfogságra ítélték, ahogy Edényi Lipót honvéd ezredest (5 év) és Boczondi Szabó József császári és királyi altábornagyot (6 év) is, vagy egyszerűen besorozták a császári-királyi ezredek valamelyikébe, mint Nemesságodi Szvetics József későbbi császári és királyi altábornagyot. Csesznák Benő császári és királyi altábornagy volt az első, 1895-től, az Akadémia irányítói közül, akinek már nincs kötődése a '48/49-es eseményekhez.

---

¹ Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornagynagyok.* Budapest, 2010., és Uő: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai: Altábornagyok.* Budapest, 2019.

A katonai előmeneteleket figyelembe véve az igazgatók között találunk 1 alezredest, 6 ezredest, 5 vezérőrnagyot, 1 gyalogsági tábornokot, 1 lovassági tábornokot, 8 altábornagyot, 1 tábornokot és 5 vezérkari ezredest is. A parancsnokok kiválasztása hosszú folyamat része volt, törekedtek arra, hogy olyanokat nevezzenek ki, akik korábban csapatszolgálatot és vezérkari szolgálattal (7 fő, többen közülük vezérkari főnöki beosztásban) is teljesítettek.

Külön érdekesség, hogy csupán 4 személy rendelkezett katonai felmenőkkel. A 28 főből 5 személy meg is sebesült (Jány Gusztáv a második világháborúban), egy pedig az első világháború során orosz hadifogságba került (Révy Kálmán). A Ludovika Akadémia hatékonyságát mutatja az az információ, mely szerint 9 parancsnok korábbi növendék volt, nagyjából a felső tiszti tanfolyamnak köszönhetően. Nemes Pap-Váry Elemér magyar királyi címzetes vezérőrnagy már a Ludovikán végzett. Külön érdekesség, hogy neje, Sziklay Szeréna volt a szerzője Trianont követően az úgynevezett Magyar Hiszekegynek.

Az 1919-es év kilóg a parancsnoklási rendszerben, az adott évben többen is a cím birtokosai voltak, Binder Ferenc 1919-ben kétszer is. Binder IV. Károly visszatérési kísérleténél a király mellé állt, s furcsa módon felségárulásért bíróság elé állították. A legrövidebb vezetői időszak ezekben az években Kirchlechner Károly magyar királyi címzetes vezérőrnagy nevéhez köthető, aki szinte még csak az ismerkedési fázisban volt (1919. január 14. – február 5.), de már tanúja és pártfogója volt az önálló magyar térképészeti megszületésének. 1919. január 17-én jött létre a Magyar Katonai Térképész Csoport, amely a Hadügyminisztérium 10. osztályához tartozott, de a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum szervezeti egységként az Országos Levéltár Bécsi kapu tér 2–4. alatti épületében működött.

Minden egyes parancsnokra jellemző volt, hogy korábban remek fizikummal rendelkezett (úszni és vívni kiválóan tudtak), valamint külön érzékük volt a térképek rajzolásához és olvasásához. Különösen izgalmasnak tartottam a parancsnokok nyelvtudását, amely a mai viszonylatban is megsüvegelendő, közülük is jassenovai Bassarabits Sándor honvéd ezredes tudása példaértékű, aki 10 nyelven beszélt folyékonyan, jól, szolgálati nyelvnek megfelelően vagy kielégítően, és ebben a repertoárban ott volt az orosz és a török is. A szakmai képzések mellett kiemelendő az Akadémia egyéb tevékenysége is, például az 1873-ban indult *Ludovika Akadémia Közlönye*, amely 1908-tól *Magyar Katonai Közöny* néven jelent meg és számos alapvető cikknek és ismertetésnek biztosított helyet. Fontos megjegyezni, hogy az iskola az évek során folyamatos fejlődésen, átszervezésen és bővítésen esett át. Például Nyíri Sándor császári és királyi altábornagy (aki „csupán” a bosznai harcokban szerzett tapasztalatot 1877–1878-ban) szorgalmazta a honvéd tüzérség felállítását.

Az átmeneti időszak a revízióra való felkészüléssel telt. Vitéz Szombathelyi Ferenc magyar királyi vezérezredes ennek jegyében megkövetelte: „Az alakulatot vezénylő tisztnek a leggyorsabb döntéssel, fontolgatás nélkül, és szükség szerint kíméletlen kegyetlenséggel kell leküzdenie az ellenséget”. A második világháborúban parancsnokló személyek közül háromnak sikerült külföldön maradni és elkerülni

a koncepciók pereket, kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes Németországba távozott, korábban az amerikaiakkal folytatott tárgyalásokat. Ő az a személy, akinek a leghosszabb élet adatott meg (1892–1985). Sáska Elemér vezérőrnagy szintén Németországban telepedett le, az Akadémia utolsó parancsnoka, Kocsis László vezérkari ezredes Argentínában lelt új otthonra. Nem úgy, mint vitéz Jány Gusztáv magyar királyi vezérezredes és vitéz Szombathelyi Ferenc magyar királyi vezérezredes, akiket kiszolgáltattak a magyar hatóságoknak, és koncepciók per során golyó általi halálra ítélték őket.

Néhány gondolat a kötet szerkezetéről. A könyv kemény fedeles, színes borítású, amelyet a Ludovika Akadémia egyik évfolyamának végzős hallgatóinak tablóképével díszítettek. A kötetben Balla Tibor a tőle megszokott alaposággal egy bevezető részben ismerteti a Ludovika Akadémia vezetőinek (későbbi megnevezésben parancsnokainak) a rátermettségét, hiszen egy-két kivétellel mindegyikük rendelkezett harci tapasztalattal. Külön kiemelném az eddig nem publikált levéltári forrásokat és a HM HIM Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumának anyagait, amelyek csak tovább színesítik az izgalmas szövegrészeket. Dicsérendő, hogy a szerző a parancsnokok vezetői időszakán túl kitér a további sorsukra is. Egyvalamit hiányolhatunk csupán, igaz, hogy a parancsnokok önéletrajza a kötetben a vezetők beosztásuk sorrendjében lettek elhelyezve, de egy táblázat segíthetne annak könnyebb behatárolásában, hiszen, ahogy Balla Tibor is írja, „1918 novembere és 1919 augusztusa között 6 személy váltotta egymást”. Eme apró hiányosság ellenére a szerző méltó emléket állít nem csak az Akadémia vezetőinek, hanem hallgatóinak is, hiszen 1873 és 1944 között összesen 9435 honvédtisztet avattak, amelyből az első világháború során 350, míg a második világhéges alatt 620 személy vesztette életét a különböző frontvonalakon. A kötetet nemcsak a téma iránt érdeklődőknek, hanem a gazdag levéltári források felhasználása miatt a kutatók és a szakmai közönség számára is nyugodt szívvel ajánlom.

Suslik Ádám

SZÉLES SPEKTRUMBAN A SZOVJET FOGSÁGRÓL

GUPVI, GULAG: Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20.
Szerk. Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna. Miskolc-Egyetemváros,
Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest, 2021, 444 o.

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) kiadásában, a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Nemzeti Levéltár támogatásával jelent meg a *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20* című tanulmánykötet, amely alapvetően a GKNT VIII. nemzetközi konferenciáján elhangzott előadások gyűjteménye. A kötetet Bognár Zalán és Muskovics Andrea Anna szerkesztette.

Az előszóban Bognár Zalán, a GKNT elnöke felhívta a figyelmet arra, hogy a „szovjet lágerbirodalom” nemcsak a Szovjetunió területére terjedt ki, hanem a Vörös Hadsereg által megszállt területekre is. Kiemelte, hogy 1944/45-ben a Vörös Hadsereg és az NKVD emberei a korabeli Magyarországról mintegy 1 millió embert ejtettek (hadi)fogságba, $\frac{2}{3}$ arányban katonákat és $\frac{1}{3}$ arányban civileket, köztük több mint 10 ezer lányt és nőt. Közülük csak közel 700 ezer fogolyról készültek szovjet személyi kartonok, amelyekről részletesebben a későbbiekben esik szó Szabó Csaba, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója írásában.

Az előszót Latorcai Jánosnak, az Országgyűlés alelnökének a konferenciát megnyitó beszéde követi, amelyben elsősorban a GULAG és a GUPVI táborok embertelenségéről és a kollektív bűnösség elvének alkalmazásáról, továbbá a megemlékezés szükségességéről, a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapjának létrehozásáról, valamint a magyar kormány által 2015-ben meghirdetett GULAG-GUPVI Emlékvérvől osztotta meg a gondolatait.

A köszöntő beszéd Dr. Latorcai Csaba közigazgatási államtitkár szájából hangzott el, aki a XX. század két legpusztítóbb diktatúrájának – a kommunizmusnak és a nemzetiszocializmusnak – az ember- és istenellenességéről beszélt. Emléket állít a kínzást, üldöztetést és egyéb sérelmeket elszenvedett embereknek, de ugyanakkor megemlíti a segítőköt és az embermentőket is.

A kötet első része a GUPVI és GULAG táborokkal foglalkozik. Elsőként Schmidt Mária *Rabszolgasorsra kényszerítve* című írásával ismerkedhetünk meg, amelyben a táborok számadataival is foglalkozik. A szovjet GULAG (Lágerek Főparancsnoksága) táborait mintegy 50 millió ember járta meg, a halálos áldozatok száma 10 és 20 millió közötti volt. A szerző arra is rámutat, hogy míg a nemzetiszocializmus és fasizmus bűneit elítélték, addig a kommunizmus és bolsevizmus bűneinek elítélésére még teljes mértékben nem került sor. A GUPVI (Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság) táborrendszer 1945 februárjában több mint 350 főtáborból és 4000 melléktáborból állt. A szovjet adatok szerint a kényszermunkatáborokban tartózkodó 4 126 964 idegen állampolgárságú fogoly mintegy 85%-a német, japán és magyar nemzetiségű volt.

Bognár Zalán a második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) létszámával, összetételével és embervesztésével foglalkozik, amely során mind a magyar, mind pedig a szovjet forrásokat is felhasználja. Az Orosz Állami Hadilevéltártól megvásárolt közel 700 000 karton alapvetően azoknak a magyar nemzetiségű személyeknek az adatait tartalmazza, akik eljutottak a szovjetunióbeli céltáborokba. A Kárpát-medencei gyűjtő- és átmeneti táborokban, a romániai elosztótáborokban, a gyalogmenetek során vagy a vasúti szállítás alatt meghalt honfitársaink adatai, kartonjai nincsenek a digitális másolatok között. A „*málenkij robot*”-ra elhurcoltak kétféle fogoly státuszba (hadifogolyként és internáltként) és három csoportba (hadifogolylétszámkiegészítés, etnikai tisztogatás, németként való internálás) sorolhatók. Bognár Zalán a szovjet fogságba esett magyar állampolgárságú katonák és civilek létszámát

960 000 és 1 025 000 fő közé teszi, akik közül 310 000-365 000 főt ejtettek civilként fogságba. Hasonló eredményekre jutott a szabadon bocsátásokra és a halálozási arányra alapuló számításai alapján is.

Máthé Áron írásában kifejti, hogy tulajdonképpen a „*málenkij robot*” intézkedéssorozata az ország szovjetizálását is szolgálta, amelyben a megszállókkal együttműködők is fontos szerepet kaptak. A szovjet hatóságokkal kollaboráló magyar állampolgárok első csoportjába az egyéni ügynevezett muszkavezetők tartoztak, akik főként tolmácsként, hely- vagy helyzetismeretükkel voltak a szovjetek segítségére. A második csoportba azok tartoztak, akik a névjegyzékek összeállításában, vagy módosításában vettek részt. A harmadik csoportba pedig azok a fegyveresek, policok tartoztak, akik az egyes lakosok összeszedését és települési gyűjtőhelyre kísérését végezték. A szovjet hatóságokkal együttműködők – a szerző szerint – a kommunista diktatúra kiépítésében is részt vettek.

A konferenciakötet következő része a GUPVI légereit megjárta határon túli magyarok témakörét dolgozza fel. Murádin János Kristóf a GUPVI légerekbe elhurcolt erdélyi magyarokról és németekről, valamint hazatérésük körülményeiről ír. Erdélyben a civilek fogságba ejtése két hullámban történt. Először 1944 októberében mintegy 20 ezer magyar férfit és fiút hurcoltak el Észak-Erdélyből „*málenkij robot*”-ra. A második hullám 1945. január 10–16. között a német származású civil lakosságot érintette, akiknek számát 66 000–92 000 közé teszi.

Benkő Levente és Papp Annamária közös tanulmányukban a romániai magyarok és németek állampolgárságának és etnikai hovatartozásának értelmezésével foglalkoznak a második világháborús fogság és a hazatérés idején. Románia 1944. augusztusi átállását követően a román hatóságok megkezdték a dél-erdélyi magyar elöljárók, lelkészek, tanárok, ügyvédek internálását a zsilvásárhelyi táborba, majd elrendelték a 16 év feletti német férfiak és nők jelentkezését a városi rendőrkapitányságokon. A román hatóságok igyekeztek a számukra „nemkívánatos elemeket” eltávolítani, akiknek sorsa a szovjet légerekből való hazatérés után is nehéz volt.

Molnár D. Erzsébet *Túlélve a túlélhetlent. „Málenkij robotra” hurcoltak visszatérése Kárpátaljára* című írásában a hazatérők helyzetére és állapotára helyezi a hangsúlyt. Az etnikai tisztogatás során mintegy 30 000 magyar és német férfit hurcoltak el a szovjetunióbeli légerekbe Kárpátaljáról. Becslések szerint mintegy egyharmaduk életét veszítette. Az otthonmaradt családtagok, ismerősök a visszatérőket alig ismerték meg, olyan borzalmas állapotban voltak. Az időközben hazatérő túlélőket megfélemlítették, hallgatniuk kellett. Sokan közülük a hazatérés után haltak meg a légerekben szerzett betegségek következményeként.

Köteles László írásában a „*málenkij robot*”-ra elhurcolt szlovákiai magyarsággal foglalkozik. A szerző az 1944 és 1953, vagyis az elhurcolás és utolsó hazatérők közötti időszakot több korszakra osztja fel. A magyar nemzetiségűek elhurcolása a mai Szlovákia területén elsősorban a Felső-Bodrogykört és az Ung-vidéket érintette, de voltak olyan nyugatabbra elhelyezkedő települések is, ahol tömeges elhurcolásokra került sor. Írásában kitér a csehszlovák hatalom jogfosztó intézkedéseire is,

különösen arra, hogy a repatriálás során hogyan akadályozták a csehszlovák hatóságok felvidéki magyarok hazatérését.

A következő rész a GULAG táboraiban raboskodó határon inneni és túli magyar elhurcoltakról foglalkozik. Cseh Gergő Bendegúz a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak (SZEB) az elhurcolt magyarokkal kapcsolatos szerepével, az egyes delegációk működésének hátterével, a SZEB-nek mint testületnek a tevékenységével foglalkozik. A szerző szerint az amerikai és brit fél csak névleges szerepet vállalt a magyarországi SZEB működésében, így az elhurcoltak ügyével nem szembesült, és ebből kifolyólag felelősséget sem kellett viselnie érte.

Bank Barbara a Kiss Szaléz-üggyel kapcsolatban azt elemzi, hogy a szovjet és magyar büntetőjog keretei között hogyan bonyolították le a vizsgálatokat, ítéleteket, valamint a propagandaeszközök segítségével hogyan alakult az ellenségkép. A Páter Kiss Szaléz és társainak ügye országos méretűvé vált és az összeesküvés, szervezkedés szálai több úton kapcsolódtak az ő személyéhez. A perben elítéltek egy része életét vesztette a gulágon. Rehabilitálásukra 1991-ben került sor.

Szekér Nóra tanulmányában a Szovjetunióba hurcolt Csomóss Miklós és társainak történetét mutatja be. A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya 1947. február 11-én Csomóss Miklóst és hét társát átadta a szovjet csapatok budapesti helyőrségének. Az amerikai jelentésekben lehetőségként merült fel, hogy Csomóss és társai az amerikai titkosszolgálati hálózat részei legyenek. Kezdeményezések ugyan voltak, de Csomóss, és feltehetőleg Szegedi Ernő, valamint Pétervári Ödön kivételével a többiek tevékenységét titkosszolgálati együttműködéseként nem lehetett értelmezni, ezért az eljárás ellenük koncepciók alapján állt.

Molnár Imre írásában Esterházy János sorsával és szenvedésével foglalkozik. Esterházy Jánost a pozsonyi szovjet katonai parancsnokságon történő kihallgatása után, 1945. június 29-én 10 másik magyar társával Moszkvába, a Ljubljanka börtönbe szállították. Az 1946. június 10-én „a magyar fasiszta párthoz való tartozás” hazug vádjával, ártatlanul 10 évi javító-munkatáborban való kényszermunkára ítélték. Távollétében a Szlovák Nemzeti Bíróság 1947. szeptember 16-án halálra ítélte. A szovjet hatóságok 1949-ben adták át őt a Csehszlovák Köztársaság belügyi megbízottjának. Halálos ítéletét 1950 áprilisában „kegyelemből” életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. 1957. március 8-án a mírovi börtönben halt meg.

A következő rész az *Új kutatási lehetőségek és az elhurcoltak emlékezete* címet kapta. Elsőként Szabó Csaba írását olvashatjuk, amelyben a második világháború következtében Szovjetunióba hurcolt magyar állampolgárok nyilvántartó kartonjainak feldolgozásával foglalkozik. Először a második világháborús embervesztéseket és egyéb mozgósítással kapcsolatos adatokat mutatja be. Majd a második világháború néhány fontos mozzanatának megemlézése után a Szovjetunióba hurcolt magyar (hadi)foglyokra vonatkozó adatok feltárására helyezi a hangsúlyt. A második világháború végén hatalmas társadalmi igény volt a hadifoglyok, az elhur-

colt, illetve eltűnt civilek felkutatására. A magyar pártok fontosnak tartották a fogolykérdés megoldását. Az oroszok először 1992-ben adtak át Magyarországnak olyan adatbázist, amely a meghalt magyar hadifoglyokkal foglalkozik. A közel 700 ezer – a második világháború alatt és után a szovjet GUPVI- és GULAG-lágerekben regisztrált magyar személyekről készített – karton digitalizált változatát a Magyar Nemzeti Levéltár vásárolta meg a magyar kormány támogatásával az Orosz Állami Hadilevéltártól 2019-ben. Az orosz fogolykartonokból készült digitális másolatok átadására több szakaszban került sor.

Menczer Erzsébet munkájában Kazahsztán GULAG rabtelepeiről ír, amelyekben szülei kilenc, illetve tíz évig raboskodtak, s amelyek közül többnek a helyét is meglátogatta. 2017-ben, egyik hivatalos látogatása alkalmával a nagykövetség segítségével elérte, hogy az ott fogvatartott magyar áldozatok tiszteletére emlékművet állítsanak.

Havasi János írása a közmédia szerepéről szól, amelynek nemcsak feladata, hanem felelőssége is a háborús áldozatok emlékének elevenen tartása. A magyarok által elszenvedett háborús traumákról lényegében 1989-ig még beszélni sem volt szabad. 1989 után fokozatosan jelentek meg munkák, dokumentumfilmek, amelyek a hadifoglyok, a civil elhurcoltak kérdésével, a katonatemetőkkel, és egyéb magyarság sorsát érintő történésekkel foglalkoztak.

Dupka György írásában az 1989-től kezdődő GULAG-GUPVI kutatás és emlékezetpolitika fontosságáról ír. Utóbbi központja a Szolyvai Emlékpark lett, amely létrejöttének nehézségeit, állomásait részletesen írja le. Az emlékpark – amelyet több fotó is bemutat – márványtábláján 2017-ig 11 723 áldozat nevét vésték fel, amely szám egyre nő. A kárpátaljaiak és a Szovjetunióba elhurcolt civilek számára komoly erkölcsi elégtétel az emlékpark létrehozása.

Makra Mónika a Málenkij Robot Emlékhely létrejöttéről, fontosságáról és működéséről ír. A 2015-ben meghirdetett emlékévk keretében több mint 200 emlékmű és/vagy emléktábla létesült a történelem e tragikus eseményével kapcsolatosan, amelyek közül az egyik legjelentősebb a Budapesten, a ferencvárosi pályaudvar közelében létesített Málenkij Robot Emlékhely.

W. Müller Judit *Több mint élettörténetek, sorsok* című írásában a 0060-as parancs értelmében németként elhurcoltagnak állít emléket, amelyben a szerző nagyanyja révén érintett. Ahogy írja, a túlélők jelentős része még a mai napig is – félelemből és az elszenvedett borzalmak, megaláztatások, szenvedések emlékeitől rettegve – nem szívesen beszél a történekről.

A kötet utolsó írása Szulovszky János forrásközlése, aki Vincze Mihály visszaemlékezését közli. A visszatekintésben megtudhatjuk az érintett személy fogságba esésének, a debreceni és foksányi tartózkodásának körülményeit, a lágerekben történeteket és a szabadulás élményét, valamint a hazatérés részleteit is.

A tanulmányok végén angol nyelvű rezümé található, míg a kötet végén a szerzők felsorolása és egy rövid ismertető a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságáról, valamint a társaság 2018-ig megjelent köteteinek a felsorolása. A

könyvet a konferenciával, a táborokkal, az emlékhelyekkel, illetve a megemlékezésekkel kapcsolatos 24 oldalnyi színes képanyag zárja.

A kötetet feltétlenül ajánlom a magyar felnőtt társadalom minden korosztálya számára, nemcsak azoknak, akik szakmai szempontból érdeklődnek a téma iránt, hanem azoknak is, akik érintettek, vagy akár csak hallottak ezekről a borzalmas eseményekről. Szükséges, hogy a jelenkori nemzedékek is tudomást szerezzenek nemzetünk e sokáig elhallgatott tragédiájáról, hogy mindez tanulságul szolgálhasson a jövő nemzedékei számára is.

Cservenka Ferdinánd